

BENKŐ LORÁND

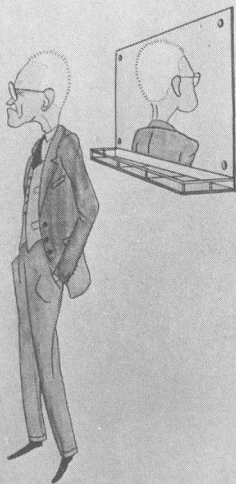
★

PAIS DEZSŐ

⁹²⁴
A MŰLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

SZABADVÁRY FERENC

236886 27343
BENKŐ LORÁND

PAIS DEZSŐ

MTAK

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

693928

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6609 5

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1993

© Benkő Loránd 1993

Minden jog fenntartva,
beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvleltár 871 / 19 94 SZ

TARTALOM

Előszó helyett	7
Ifjúkor és pályakezdet	12
Az alkotó tudomány műhelyében	26
A tanári hivatás magaslatán	109
A tudományos közélet sodrában	123
A szerkesztés mestere	137
Emberség, barátság	152
Epilógus	176
Bibliográfia	179

ELŐSZÓ HELYETT

*„A tudomány az életért van,
– és a mi életünk legyen a
tudományért!”*

Pais Dezső

Még látjuk törekeny, vézna alakját, amint fején hosszú időket kiszolgált, legendás kalapjával, elmaradhatatlan táskáját utánozhatatlan mozdulattal magához szorítva, jellegzetesen tipegő, mégis fürge lépéseivel halad az utcán. Még halljuk magas, rekedtes hangszínű, pattogó, szaggatott beszédét, amint dohog, panaszkodik valamire vagy valakire, de mondani- valójából tüstént kiderül, hogy tulajdonképpen nem is haragszik annyira. Még ránk néz enyhén vöröses, tönkreolvasott, mégis valami huncut fényben játszó szemével, szelíd derűt üzen felénk kissé összeszorított, biggyesztett ajkainak rejtett moso-

lyával. Még felvidít bennünket ügyetlennek tűnő gesztusaival, filoszos félszegségével, bájos naivságával, amelyet nem titkol, sőt szinte játékosan élvezi is hatását. Még ott ül az Erzsébet-kávéházban egy pohár vörösbor mellett, amint várja asztaltársait, s amint örömteli kiáltással üdvözli a hozzá érkezőt. Mindig keze ügyében levő kis cédulájára még odakanyarít egy-egy eszébe jutott szót, félmondatot döcögős kézmozdulatával, szálkás, kusza betűivel, és simít is néhányat a papiroson, mert valami kis gyűrődést észlel rajta. Még itt áll előttünk, amint jó kedvének kifejeződéseképpen gyors mozdulatokkal tapogatja, dörzsölgeti egészen rövidre vágatott ősz hajú, kicsinynek tetsző fejét, vagy amint éppen rossz hangulatáról árulkodva, ekcémás kezét

piszkálgatja, csipegeti. Még teljes valóságában, mindennapi lényében itt van közöttünk, akiket szeretett, s akik annyira szerették, tisztelték, becsülték, követték. Itt van, mert őt nagyon nehéz, nem is lehet felejtani.

Pedig már éppen húsz éve halott. Sőt fogyatkozik már a tisztelői, barátai, tanítványi kör is, s a felnövekvő fiatalabb nyelvésznemzedék csak hírből, anekdotákból, cikkekből ismeri Tosu tanár urat.

Róla könnyű is írni, meg nehéz is. Könnyű, mert messze nem mindennapi tudósi, tanári és emberi habitusa, mind e három vonatkozásban egészen különleges, egyéni karaktere hálás, szinte kiapadhatatlan témát nyújt az emlékezőnek. Könnyű e sorok írójának is, aki évtizedeket töltött vele nemcsak többrendbeli, szoros munka-

kapcsolatban, hanem szinte mindennapi együttlétben, a korkülönbséget is áthidaló meghitt viszonyban, meleg barátságban, aki ismerője volt élete apróságainak, örömeinek, bánatainak, a világ dolgaihoz, az emberekhez, a tudományhoz való viszonyulásának. – De nehéz is a róla való emlékezés. Mert egy több mint hat évtizedes, ezerhez közelítő közleményben realizálódott tudományos pályáról képet adni; egy a tudományos közéletben hosszú ideig meghatározó szerepű, ellentmondásos korszak tudománypolitikájában sokrendbelileg részt vevő személy tevékenységét megrajzolni; egy egészen kivételes pedagógiai vénájú, tudományos iskola-építő, tanítványnevelő tanári egyéniség működésébe belelátatni; egy rendkívüli ember megannyi té-

nyezőből ötvözött alakját megeleveníteni: túlon túl nagy feladat, megszabott terjedelem kereteibe szorítva meg majdnem lehetetlen. De nehéz azért is, mert az emlékezésre most itt vállalkozó aligha tud e témában pozitív töltetű szubjektív érzelmeitől teljesen mentes maradni, még ha kötelezi is e műfaj tárgyilagosságot megkívánó jellege, és ha törekszik is a kritikai hangvételt sem nélkülöző objektivitásra. Pais Dezső mindenesetre volt olyan súlyú egyénisége a magyar nyelvtudomány történetének, hogy az utókor készítsen róla még újabb pályaképeket, amelyeket már csak az idő növelő távlatai is a mostaninál jobban eltávolíthatnak majd az elfogultságtól meg az elfogódottságtól.

IFJÚKOR ÉS PÁLYAKEZDET

1. Pais Dezső 1886. március 20-án született Zalaegerszegen, tősgyökeres zalai családból. Édesapja Pais Kázmér városi tisztviselő, édesanyja Imiliár Ilona volt. Gyermekkorának jó részét a kisváros egészen falusi jellegű külvárosában, Olán töltötte, itt járt elemibe, majd innen járt be a gimnáziumba. A kitűnő tanuló diákot a város nemcsak ösztöndíjjal segítette, hanem környezete mint a jövő reménységét is tartotta számon. A helyi újság így írt róla, mikor az Eötvös-kollégiumba való felvétele után útjára bocsátotta: „Hisszük, hogy hazai tudományságunk nem fog csatározni a hozzákötött várakozásban,

mert Pais Dezsőről tudjuk, hogy benne a jó tehetséggel párosulva van a kitartó vas szorgalom” (MNy. 69: 183).

Bár diákkori szellemi érdeklődését elsősorban a magyar irodalom kötötte le, sokoldalúságát mutatja, hogy az Eötvös-Collégiumba – nem lévén görög érettségije – matematika–fizika szakosként hívták be, a Pázmány Péter Tudományegyetemre azonban – a görög-pótlót letéve – már magyarul–latin–görög szakos hallgatóként iratkozott be. A Kollégiumban élete legkedvesebb éveit töltötte, az intézmény miliője mindenben megfelelt szellemi habitusának, s egyben bő táplálója volt szellemi fejlődésének.

1908-ban letette szakvizsgáit, tanári álláshoz azonban – mint rajta

kívül akkoriban még több Eötvös-kollégista – egyelőre nem jutott. Egy nagyúri házhoz állt be nevelőnek, ahol ugyan kellemes környezetben, megbecsülten, gondtalanul működhetett, de egy év alatt rájött: ez az életforma nem az ő világa. A szülői házba vonult vissza mint állástalan diplomás; de ekkor sem tétlenkedett, hanem a megyei levéltárban kezdett öntevékenyen kutatgatni a város és a megye régi iratanyagát böngészve. Végre, 1911-ben Sopronban kapott helyettes gimnáziumi tanári kinevezést. Innen került tanárként Ceglédre, majd Budapestre, a III. kerületi gimnáziumba. 13 éves középiskolai praktizálás állt mögötte, amikor 1924-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán kapott megbízást a gyakorló

tanárjelöltek szakmai-pedagógiai felkészítésére.

2. Életének eddig eltöltött szakaszaiban számos olyan élményben volt része, számos olyan hatás érte, amely egyéniségét maradandóan formálta, életútját döntően meghatározta.

Mindezek közül talán a legfontosabb: egész életén át folytonosan benne munkáló tudata, érzelemvilága ahhoz a közösséghez tartozásának, amelyből származott. Ezt a legszűkebb zalai lokálpatriotizmustól a legtágabb vonzalomig, a nemzete, hazája iránti megingathatatlan hűségig, odaadásig igen széles skálában kell érteni. A zalai tájhoz, emberekhez, Egerszeg városához soha ki nem apadó vágyódás, nosztalgia fűzte, és élete boldog eseményei közé tartozott,

hogy szülőföldje is – többrendbelileg kifejezett aktusokkal – büszke volt rá, hűséges volt hozzá. Hazaszeretetét, nemzetéhez tartozását sohasem hivalkodó külsőségekben élte ki – ezek-től egyébként is irtózott puritán lel-külete –, de mindig tudta, hol a helye a magyarság dolgában, mit kell ten-nie, vállalnia ügyének érdekében.

A közösséghez tartozás benne na-gyon erősen élő érzését, az emberi kapcsolatok, a barátság ápolásának következetes ébren tartását is ifjúko-rában szívta magába. Hányszor nyi-latkozott szóban és írásban elemi is-kolai tanítóiról és gimnáziumi taná-rairól, és fűzte később is többükhöz életre szóló barátság. Milyen hűséges volt mindvégig egykori Eötvös-kollégiumi társaihoz, mennyi szere-tettel emlegette öregkorában is egyik

kedves működési helyének, Ceglédnek ismerős környezetét. Alighanem a szülőhely kisvárosi közösségének emléke is munkált benne, amikor a szakmai kapcsolatok ápolásának elsőrendű színhelyéül a nyelvészek hagyományos baráti társaságát, a Kruzsokot tekintette. Legmelegebb, legtartósabb barátságainak jó része különben is ifjúságának idejéből származik vagy idejével van kötődésben. Így a Keresztury családdal a szülővárosi kapcsolatok révén is, Horváth Jánossal és Kodály Zoltánnal az Eötvös-kollégiumi évekből fakadóan, de már igen koránról Bárczi Gézával is. (Kollégista emlékeiről és Horváth Jánoshoz fűződő barátságáról meleg hangvétellű, ízes stílusú közleményben szólt *A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükrörcsep-*

pek egy ötvennégy esztendőös együttlét emlékeiből címen: MNyTK. 99. sz. 23–9.)

Szülőföldje hatásának jelentékeny része volt tudományos pályájának alakításában is. Korán ébredező érdeklődéséről így vallott később: „Az akkoriban induló gimnáziumban több érdekes, jó tanárom volt, de akkor is, később is kiváló mesteremként becsülöm . . . Suszter Oszkárt. A vele való hároméves érintkezés hatása alatt erősödött meg bennem a vonzódás az irodalom és ennek tudománya, valamint a filológia felé.” (MNyTK. 140. sz. 11.) S hogy érdeklődése egyre jobban a nyelvtudomány irányába, azon belül is a magyar múlt nyelvi emlékei, a hazai táj elnevezései felé fordult, abban – maga is megvallotta – döntő része volt egyfelől zalai kuta-

tásainak, másfelől a zalai táj megejtő varázsának. „Amikor a Megyei Levéltár öreg iratanyagában felfedezett nyelvi különlegességekről megéreztem – írja –, hogy tudnék kezdeni valamit az efféle irányba (úgy tetszik, ha megpróbálok visszatekinteni hajdani magamba), volt még más készítem is, hogy ilyen területen tevékenykedjek... A zalai, közelebbről az Egerszeg környéki táj szemlélete és hangulata növelte bennem a földrajzi nevek iránti érdeklődést. Fokozta a vizsgálatukra, eredetük felderítésére való törekvést.” (*Életem, emlékeim, találkozásaim*. Minerva 1973: 168.) Az ifjúság emlékei szinte költői képekben kelnek életre benne, amikor a helynevek eredetmagyarázata iránti vonzódására így emlékezik: „Magányos kószálásaim során sok-

szor fölkerestem az egerszeghegyi kápolnától délnyugatra elterülő tájékot, a Csarit (annyi mint Csalit) nevű hátrészt. Szelíd dombok hajladoztak ott egymás felé, és köztük kis vízerek folydogáltak szanaszét. Ha a természetben el lehetett mondani valamiről, hogy bájos, ez a zug az alkonyat óráiban csakugyan megejtően az volt. A másik kép vagy képsor, amelyet igen gyakran szívtam fel magamba, a Jánka-hegy magaslatáról szemlélhető vidék északnyugati, északi és keleti karéjának látványa. Szinte kényszerítette az embert, hogy a szemét, sőt Gyöngyösi Istvánnal szólva, a kedvét legeltesse rajta. Ilyen benyomásokból egyre határozottabban éreztem, hogy a környező földrajzi nevek nem mesterséges, esetleges jelekként függeszkedtek rá a természeti tárgyakra,

hanem régi élet teremtette meg őket, és küldi el bennük hozzánk emlékeit.” (Uo. 168–9.)

Ilyen és hasonló motivációk jelzik, miért tér vissza munkássága során annyiszor a helynévadás mozzanatainak a fürkészésére, s egészen öregkoráig különösképpen a zalai nevek vizsgálatára. De egyéb tárgyú tudományos közleményeiben is se szeri, se száma a szülőföldjére, családjára, ifjúságára való kifejezett utalásoknak (vö. MNyTK. 140. sz. 24–7), az idevágó, *expressis verbis* ki nem fejezett rejtettebb tematikai rugókról nem is szólva. Aligha tévedünk, ha a turkológiához, a török szó- és névmagyarázathoz való nagy vonzódásában is efféle háttérret sejtünk: a török vagy töröknek vélt eredetű zalai helynevek, saját családjának török eredetű

Komondor nemzetségneve és hasonlókhadtak ehhez számára alapot.

3. Pais Dezső életútjára, pályájára meghatározó jelentőségűek voltak Eötvös-kollégiumi évei, melyekhez ifjúkorának ott töltött idején kívül hozzá kell számítani későbbi (1933–1937) ottani tanári működését is. Itt, a kollégiumban tárgult ki igazán szakmai horizontja: a magas szintű szellemi környezet, a kiváló diáktársak, a jeles tanárok, a gazdag könyvtár voltak ebben a legfontosabb tényezők. Nagy hatást tett rá a Kollégium szabad világnézetű szelleme, amely csak erősítette a benne amúgy is meglevő – még otthonról, Zala rebellis történelmi tradícióiból meg a családi hagyományokból táplálkozó – olyan vonásokat, mint a szembefordulás min-

denfajta kötöttséggel, előítélettel, elvtelen tekintélytisztelettel, ideológikus dogmával, hatalmi önkénnyel. Innen fakad, hogy voltaképpen örök ellenzéki volt hosszú életének sokszor gyökeresen változó társadalmi, politikai, tudománypolitikai folyamataiban és helyzeteiben, szinte tudatosan viselve ennek számára nem mindig kellemes következményeit is. A politikai visszahatás már pályaindulásánál is elérte: tanári kinevezése elmaradásának s egy ideig (1908–1911) állástalanságának az is oka volt, hogy kollégiumi szelleme, neveltetése nem volt rokonszenves az akkori hatalmi tényezők számára. Erről maga is így ír: „És mit tesz . . . az akkori közoktatási politika? Annak intézői mint volt Eötvös-kollégistát sokadmagammal nem tartottak elég konst-

rúktívnak arra, hogy középiskolai tanárul alkalmazzanak.” (MNyTK. 140. sz. 12.) Az Eötvös-Collégium iránti szeretete, rajongása persze végigkísérte életét, később is élénken figyelt minden oda fűződő eseményre, részt vett minden oda kapcsolódó rendezvényen.

Tanári habitusának alakulására meghatározó jelentőségű volt két momentum; azon kívül természetesen, hogy alkata, szelleme már eleve pedagógusi vénával ruházta fel. Az egyik tényező az, hogy – visszaemlékezéseiből is kitetszően – igen nagy hatással voltak rá diákéveinek kiváló tanáregyéniségei, akiktől az emberi tisztesség, a munkaszeretet, a szakmai alázat szempontjából rendkívül sok útravalót kapott. A másik tényező az, hogy hosszú éveket töltött el

középiskolai tanári gyakorlatban, amikor is olyan nevelési készségek, vonások rögzültek benne, amelyeket nemcsak jól, hatékonyan tudott alkalmazni egyetemi tanári idejében is, hanem amelyeket tudatosan plántált át egyetemi működésére is. Nagymértékben itt gyökereznek későbbi tanítványnevelő sikerei is. Mivel középiskolai tanári működése alatt végig intenzív kutatómunkát is folytatott, igen számos tudományos közleményt jelentetve meg, ekkori ténykedésével igazán megtestesítette azt a középiskolai tanári ideált, amit az idő haladásával aztán már egyre inkább csak nosztalgikusan lehetett emlegetni.

AZ ALKOTÓ TUDOMÁNY MŰHELYÉBEN

1. Mielőtt Pais Dezső életútjának az egzakt kutatómunkában elért eredményeit, ha nem is teljes tételes felsorolásban – hiszen ez egy ekkora méretű és ilyen szerteágazó tevékenység követésében lehetetlenség –, de legalább tematikus bontásban, a főbb mozzanatokot kiemelve áttekin-tenők, az ő kutató alkatáról, szemléletéről, a tudományos munkáról vallott felfogásáról, készségének jellegéről általánosságban is szükséges szólni.

Pais Dezső – mint már utaltunk rá – mind középiskolás, mind Eötvös-kollégiumi idejéből elsősorban az irodalomismeret és az irodalomtudo-

mány oldaláról kapott ihletéseket, következésképpen a tudományos pályakezdetben is e téren talált magának biztosabb kiindulási bázist, itt érzett magában elsősorban kutatói hivatottságot, s e körben jelent meg korai közleményeinek túlnyomó része is. Így a nyelvtudomány problematikája egyetemi éveit nem különösebben töltötte ki, készültsége e téren legföljebb minden szakmai dolog iránti fogékonysága és erős filológiai jártassága révén emelkedett az akkori átlagos tanárjelöltek szintje fölé. Maga is számos alkalommal utalt rá, hogy ő nem volt „linguista doctus”, s csak tanulmányai befejezése után, kedvtelésből kapott rá névtani témákra s ezeken keresztül a nyelvtudományra. Erről többek között így emlékezett: „A még Egerszegen ké-

szült, és onnan beküldött *Helynév-magyarázatok* című cikk a Magyar Nyelv 1911. évfolyamának áprilisi füzetében jelent meg, szinte egyidőben filológiai, illetőleg irodalomtörténeti dolgozataimmal... Méltányolták, főképpen Szily Kálmán, aki jeles fizikusból lett autodidakta nyelvész, és bennem is az autodidaktát fedezte fel, aminek – bevallom, nem bánom – később is megmaradtam. Ekként tettem az irodalomtörténettől fél jobbot vagy fél balt a nyelvészet felé, anélkül, hogy akkoriban tulajdonképpen gondoltam volna, hogy amit csinálok, az »nyelvészet«. De hogy egy ilyen fél ballépésnek valamikor az lesz a következménye, hogy Simonyit és Gomboczot követem a magyar nyelvészet tanszékén, nos ezt még két és fél évtized múltán is vad

fantazmagóriának tartottam volna.”
(*Életem, emlékeim, találkozásaim:*
Minerva 1973: 178.)

Hogy autodidaktából kitűnő nyelvtudóssá nőtte ki magát, hogy alapvető kutatási készségeit e tudományban sok irányban kifejlesztett érdeklődéssel, mély anyagismerettel, széles körű szakirodalmi tájékozottsággal emelte magas szintre, ahhoz kétség nem férhet. Mégis, valahol a dolgok legmélyén van valami igazság abban, amit nem nyelvészeti alapképzettségéről, illetőleg e téren autodidakta voltáról maga is mondott: a nyelvészeti gondolkodásmód érvényesítésében, a teoretikus közelítés viszonylatában, a nyelvészeti módszertan és ennek kontrollja alkalmazásában e kiindulásnak a nyomai – ragyogó eredményei ellenére, illető-

leg mellett is – itt-ott valóban fellelhetők.

2. A nyelvtudomány elméleti kérdései iránt nem volt megkülönböztetett hajlandósága, az üres, konkrét nyelvi anyagismeretre és anyagfelhasználásra nem támaszkodó elméletieskedést pedig nemcsak maga kerülte, hanem másoknál sem honorálta. Nem vallotta magát semmiféle nyelvészeti irányzat követőjének sem, bár kétségtelen, hogy munkássága lényegében az úgynevezett „budapesti nyelvészeti iskola” szemléletén és gyakorlatán épült föl és abba illeszkedik bele. Minden kötöttségtől idegenkedő, a gondolat szabad szárnyalására épülő felfogása abban is megnyilvánult, hogy a nyelvészeti módszertant sem kedvelte. Noha el-

sősorban a történeti nyelvészet metódikai fogásait jól ismerte, és nagy általánosságban fel is használta, ha elgondolásait, megállapításait ezek valamilyen vonatkozásban kereszteztek, nemegyszer túltette magát rajtuk. Az elvi-módszerbeli fékkel szemben tanúsított ellenállását többször meg is fogalmazta; pl.: „A szabványt különben a tudományban sem kedveltem, régen sem, és nem kedvelem most sem, mivel a fejlődés lendületének a kerékkötőjét látom az eleve rögzített módszerekben” (MNyTK. 140. sz. 11). Mindez azonban nem jelenti azt, hogy dolgozataiból maga is nem szűrte le elméleti-módszertani jellegű tanulságokat, vagy hogy ilyenek monanivalójából nem világlottak ki a figyelmes olvasó számára. Csak nem öltöztetett sem-

mit külön „elvi” köntösbe, s szigorúan a konkrétól haladt az elvont irányába.

Nyelvészeti felfogásában két, látszólag ellentétes tulajdonsága fonódott össze. Egyfelől, tudományos tételei kiindulásában, megalapozásában a nyelvi tényeknek, az adatoknak mindenek fölött kötelező számbavétele és feltétlen tisztelete; másfelől, tételei végkifejletében, következtetéseiben sokszor egyenesen szárnyaló fantáziája.

Nagyszerű filológiai iskolázottsága az adatgyűjtés és az adatfelhasználás mesterévé avatta. Igaz, hogy egyes közleményeit az adatok nagy tömegének felsorakoztatása zsúfolt benyomásúvá, nehezen áttekinthetővé, kevésbé olvasmányossá teszi; de a figyelmes, értő olvasónak végül is min-

dig rá kell jönnie arra, hogy a bőséges anyagfelhasználás nála sohasem öncélú, mindegyik adatának megvan a maga helye, funkciója mondanivalójában. A nyelvészeti anyagközlést különben is tudománya előbbrevitelében elsőrendű fontosságúnak tartja: „A tényeket magában foglaló anyag – írja – nemcsak nagy érték, hanem állandó érték. A tényekhez fűzött magyarázatok, elméletek elavulhatnak, téveseknek bizonyulhatnak, a tények azonban – ha óvjuk vagy legalábbis nem pusztítjuk el őket – megmaradnak és új – eredményesebb – feldolgozás alapjaivá lehetnek.” (MNyTK. 140. sz. 13.) Az természetesen magától értetődő alapkövetelmény volt nála – és ezt általános filológiai készségén kívül kivételes rendszeretete, precízse is táplálta

–, hogy adatai mindig rendkívül pontosak, sokszorosán ellenőrzöttek, abszolút megbízhatók, forrásjelzetükben is mindig bizton visszakereshetők. Filológiai gondosságát jelzi, hogy nyelvtörténeti adatait – sok nyelvésztársával ellentétben – szinte sohasem másodkézből vette, hanem maga bányászta ki a forrásokból, a rejtettebbekből gyakran az utánanézés nem kis fáradtságával. Munkásságának e vonásairól nyugodtan elmondhatjuk, hogy a magyar nyelvtudományban a filológiai készség és produkció terén nála különb mesternek senki sem bizonyult, s ha valaki a nyelvészeti filológia mindennemű csínját-bínját, fogásait el akarja sajátítani, akkor csak az ő cikkeihez forduljon eligazításért.

És ez a száraz, tényekhez rögződő, azokat halmozó eljárásmód ugyanakkor csapongó képzelettel, ragyogó fantáziával, páratlan ötletességgel járt együtt. Kötöttségeket nem tűrő, szabad szelleme itt talált magának megfelelő, néha talán túl is lendülő kifutást. Mindezzel a nagyszerű, időtálló kutatási eredmények egész sora is együttjárt ugyan, nem szabad azonban elhallgatni, hogy a feldúsított képzelet némelykor olyan megállapításokhoz vezette – ez különösen turkológiai és őstörténeti vonatkozásokban vált szembetűnővé –, amelyek már túlestek az ellenőrizhető, szolid tudomány határain. Merész következtetéseinek láncolata sokszor valóban lenyűgöző érdekességeket állít elénk, s a lánc egyes szemeiben rendszerint az időtálló érték is meg-

van, csak a merész következtetések egésze, végső kicsengése hagy bennünk itt-ott kétségeket. De ez a fantáziadús szárnyalás ugyanúgy Pais Dezső, mint a szinte földhözragadt-nak tűnő adatfetisizmus.

Sohasem képzelte, hogy megállapításai örök érvényűek. Egyik szófejtő tanulmánya eredményeinek összegezeként mondja: „... nem gondoljuk, hogy nem tettünk hibás fogásokat is, nem képzeljük, hogy a kapcsolatok, átmenetek, amelyeket itt megjelöltünk, mindenben megfelelnek a tényeknek, a valóban végbe ment folyamatoknak. De ha a nyelv és a lélek rejtélyes folyamatainak egy-két számon kívül hagyott lüktetésére sikerült rátapintanunk, tévedéseink sem voltak hiábavalók.” (NyK. 49: 313.) Képzeletének magyarázata-

iban némelykor túláradó voltával maga is tisztában volt, de a tudományhoz a kétségeket is hordozó, merész következtetéseknek, akár a tévedéseknek a kockázatát nemcsak hozzátartozónak ítélte, hanem az útkeresés kikerülhetetlen kellékének tartotta, és tudatosan vállalta: „Nem azért – mondja egyes visszatartott publikációival kapcsolatban –, mint-ha féltem volna, hogy ellentmondanak, megcáfolnak, kimutatják, hogy keveset tudok vagy milyen sokat nem tudok. Ilyen jellegű félelmem szorosabb értelemben vett nyelvtudományi munkásságommal kapcsolatban sem tartozik a jellemvonásaim közé. Mindig vallottam, hogy kockáztatni kell a tévedést, ha nem akarunk egy helyben topogni, égből pottyant bálványok körül, vagy nem akarjuk ön-

magunkat bálványként kezelni és kezeltetni.” (MNy. 49: 278.) Vagy másutt: „Természetesen tudom és elismerem, hogy nem ritkán lehetnek esetek, amikor a vonatkozást [a személyneveknek viselőik tulajdonságaiból, körülményeiből való magyarázatát] én a magam asszociációival rájuk erőszakolom a nevekre, melyek nem tiltakozhatnak az ilyenféle – mint igen sok másféle – belemagyarázás ellen sem. Azonban hiszem, hogy a túlzásból eredő tévedéseket érdemes megkockáztatni.” (*Névtudományi vizsgálatok*. Bp., 1960. 102.) Persze, nem fogadta éppen túlzott lelkesedéssel, ha egy-egy megállapítása nem talált visszhangra – különösen török magyarázataiban volt erre viszonylag érzékenyebb –, de az ellenvéleménynél sokkal jobban bántotta

az esetleges elhallgatás, a tudomásul nem vétel, melyet nem személyes, hanem tudományos etikai sérelemként élt meg.

Tudományos közleményeinek majdnem kizárólagos műfaja a cikk volt. Ennek legfőbb magyarázata erősen analitikus jellegű, a részletekbe elmélyedő, a tematika apróbb vonatkozásait is tüzetesen kitárgyaló, azokból finom következtetéseket levonó kutatási felfogása és gyakorlata. A részletkutatások fontosságát elvileg is vallotta, a tudomány előrevitelének egyik fő zálogát ezekben látta. Így az ő közlési területe, kutatási szenvedélyének, buzgalmának megjelenési színtere a folyóiratok világa volt, ehhez szokott hozzá fiatal kutató kora óta, s e mellett maradt késő öregségéig. Persze az apró cikkek, rö-

vid közlemények százai mellett igen sok nagyobb lélegzetű, tartalmasabb, szövevényesebb problematikát is magában foglaló tanulmányt is írt, de általában ezekben is a részletek színes kidolgozása volt az uralkodó. Szintézisekre ritkán és akkor is meglehetősen korlátozott terjedelemben vállalkozott. Ilyenkor viszont hatalmas méretű problematikát is képes volt tárgyalásába bezsúfolni, mint például a régi magyar személynevek jelentestanáról vagy a magyar szóösszetelekről írt fejtegetéseiben; illetőleg olyan nagyívű áttekintés is kikerült tolla alól, mint a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténetéről szóló. A könyvméretű, nagy művektől való idegenkedésére jellemző, hogy egyetlen ilyen produktumának, a magyar ősvallásról szóló kötetének a kiadását

is hosszú éveken át halogatta, tologatta, részben külön-külön publikált cikkekre szabdalta, s az mint gyűjtemény – az ő kedvenc találmányszavával: gyűjtelék – csak halála után, egyik tanítványa gondozásában láthatott napvilágot. És a páisi analitikus feldolgozó szokásokhoz híven ez a mű is inkább egy nagy cikkgyűjteményt állított elénk, mint szorosabban összefüggő problematikájú szintézist. Hogy a nagyobb összefoglalásoktól mennyire húzódozott, azt jellemzően rajzolja meg Hadrovics László: „Valahányszor ilyesmire próbáltuk rávenni, pl. hogy rendezze sajtó alá egyetemi előadásait vagy jelentesse meg legalább az »Ősvallásunk nyelvi emlékei« című munkáját, amellyel már régóta foglalkozott, olyankor vagy az idő hiányára hivat-

kozott, később egyszerűen azzal ütötte el: utálok könyvet írni” (MNyTK. 140. sz. 29).

Mindezekkel együtt Pais Dezső nyelvtudományi életművének egésze a konkrét tudományos eredmények óriási halmazát szervesen összeillesztő, csodálatos gazdagságú, sok színben csillogó építmény, kincsház. Befogja a magyar nyelvtörténetnek minden szakaszát, kiterjed a fontos területeknek úgyszólván mindegyikére, részdiszciplínáinak hosszú sorára. Pais élénken figyelt a jelenkor nyelvének eseményeire, jellegzetességeire is, számos közleménye bizonyossága ennek. Mégis elsősorban ízig-vérig nyelvtörténész volt, a nyelv múltjának titkait fürkészte. Erre predestinálta filológiai beállítottsága, errefelé vitte erős történeti

szemlélete, a magyarság régi életét, történetét, kultúráját, hagyományait megismerni vágyása; és persze erre a kutatási síkra helyezte korának első-sorban nyelvtörténeti érdeklődése, nagy elődeinek példája, a budapesti nyelvtörténeti iskola szemléletébe, hagyományaiba való természetes beilleszkedése. Múltunk értékelése, megismerésének a jelen és a jövő érdekében való hasznosítása eszmevilágának egyik központi eleme és áttételesen patriotizmusának is lényeges része volt. „Azonban mondhatná valaki – írja –, hogy a múltat mentjük, és ezzel egy visszahúzó erő érvényesülését mozdítjuk elő. Ámde az emberiség életében nemcsak haladás van, hanem folytonosság is. És a múlthoz való ragaszkodás a jövő fejlődésének

egyik fő biztosítéka.” (MNyTK. 140. sz. 13.)

Pais Dezső a magyar nyelv történetét természetesen a nyelvi tények pusztá megismerési vágyából, rég elmúlt nyelvi események, sajátosságok feltárásának igyekezetéből, elődeink nyelvi közlésmódjai iránti tudós kíváncsiságból is búvárolta. Kutatásai azonban sohasem voltak öncélúak, csupán a régmúlt nyelvi tények, formák felszínre hozására szorítkozók. Ő a nyelvi tények mögött mindig nagyon tudatosan a beszélő embert, a beszélő társadalmat, annak gondolkodásmódját, anyagi és szellemi műveltségét, történetének eseményeit is fürkészte, a nyelvi anyag vallomását mindig ilyen irányokban is puhatolta. A nyelvi elemeket nem lehet önmagukban vizsgálni, meghatározni –

írja egyik szófejtésében: „ez a meghatározás meglehetősen üres absztrakció, amely egyáltalán nem érinti a dolog velejét: azt, hogy a nyelvelem mögött gazdag, sok mozzanatú élet van” (Melich-Eml. 311). Ezzel a törekvésével a magyar múlt, a magyar hagyományok széles körű tematikájú megismerésének – szinte mozaikkövekből rakva hatalmas épületet – olyan szolgálatokat tett, olyan rejtett, csak a nyelvi elemzés alapján megismerhető kincseket tárt föl, mint csak nagyon kevesen a magyar tudományosságban. És ezt nemcsak az eredmények hasznosításának komplexitásában, a beszélő ember nyelvhasználatából leszűrhető minél szélesebb körű ismeretek megszerzésének jegyében és céljából tette, hanem a nyelvhez való tudományos közelítés-

módja magát a kutatási aktust, elemzési folyamatot tekintve is a legjobb értelemben komplex, a tudomány interdiszciplináris követelményeinek megfelelő volt. Rendkívül elmélyültek voltak történeti ismeretei, nagy volt művelődéstörténeti fogékonysága, hajlama volt a sok szempontú, finom megfigyelésekhez, s a nyelv dolgait mindezekkel együtt szemlélte és magyarázta, a nyelvben nemcsak pusztá, száraz, egzakt közlési rendszert látott, hanem azt gondolat- és műveltség-hordozó voltának egészében tekintette, társadalmi, történeti, esztétikai stb. jelenségek együttesének fogta föl és vallatta. A nyelvtudós komplex szemléleti igényéről így nyilatkozott: „... amint az életet nem szaggathatjuk szét elszigetelt parcellákra, a tudományt is lehetet-

len bizonyos határon túl felszeletelni. A tudomány műveléséhez mélységen kívül terjedelem is szükséges, illetőleg terjedelem nélkül nincs hova és nincs hogyan elmélyedni.” (FelsSz. 3: 108.) Továbbá: „Az irodalomtörténetet, filológiát számos éven át a nyelvészettel együtt műveltem, és később sem fordultam el tőle, mivel meggyőződése, hogy a nyelvésznek mindenhez kell értenie, illetőleg jó volna, ha mindenhez értene, mint-hogy az esetek igen nagy hányadában csak így képes az élet és a világ teljességéből reális magyarázatokat találni, nem pedig túlságosan is magas röptű elméleteket gyártani.” (MNyTK. 140. sz. 12.) Ezért emlegette annyiszor, hogy az etimológia tudományát különösen kedveli és nagyra tartja, mert annak eredményes műveléséhez

egyrészt a nyelvtudománynak úgy-
szólván minden területéhez érteni
kell, másrészt széles körű általános
műveltséggel, főként beható történe-
ti-művelődési ismeretekkel is rendel-
kezni szükséges.

Adatokkal nemegyszer telezsúfolt,
epizódyszerű kitérőkkel is megtűzdelt
közleményeinek nehézkességét érde-
kes, képzeletet mozgató fejtegetésein
túlmenően is nagy mértékben oldja
élvezetes, fordulatos, nagyon egyéni
stílusa. Amennyire nem volt Paisnak
eléggé sima, zökkenőmentes szóbeli
kifejezőkészsége – és mivel ezt maga
is tudta, legtöbb nyilvános élőszóbeli
megnyilatkozását, mint egyetemi
előadásait is, előre megírt szövegből,
sokszor cédulákról olvasta –, annyira
tudós mestere, szinte művésze volt az
írásbeli előadásmódnak. Írásai – kü-

lönösen ha kedvére való témában értekezett – tele vannak ízes, sajátos kifejezésekkel, egyéni szóalkotásokkal, jellegzetes mondatfűzésekkel, szellemes fordulatokkal. Értekező stílusának színessége, különleges formateremtő jellege azonban sohasem ment mondanivalója szabatosságának rovására: a nagyon pontos, kiértékelő fogalmazás közleményeinek állandó jellemzője volt. Egészében a páisi írásmű mindenestre a magyar tudományos prózának nagyon különleges, egyéni ízű stiláris változatát képviseli.

Kiváló stíluskészsége, szellemes előadásmódja, eredeti páisi fordulatai, csipkelődő humora vitatkozó szövegrészleteiben, sőt kifejezett vitacikkeiben bontakozik ki legjobban, leghatásosabban. A tudományos

igazságot, a másokét éppúgy, mint a magáét, a szelíd nehezteléstől a félelmetes debatterkedésig széles skálán tudta védeni, s akit egyszer úgy istenigazában a tollára vett, az nem nagyon köszönhetette meg, hogy vele szakmai ügyben összeakadt. A tények legtöbbször az ő álláspontját igazolták, némelykor azonban a szakmai szenvedély vagy a szubjektív beleszövődés talán túlságosan is elragadta.

Hadakozásai eléggé sok személyt érintettek, és többféle eredőből fakadtak. Mégis, voltak külön „kedveltjei”, akik dolgaira az átlagosnál epésebben reagált. Az elmés, de nem mindig megalapozottan nyilatkozó Moór Elemér kétségkívül vezeti csipkedettjeinek sorát, rá feltűnően sokszor vissza-visszatért (pl. MNy. 25: 390; 33: 275–9, 351; 60: 128; 61:

455–8; 68: 383–4; stb.). Szokatlanul hosszú közleményben sorolja föl a finnugor alapképzettségű, de magyar nyelvi dolgokban is gyakran véleményt nyilvánító Beke Ödön „vétke-it”, cikkének már a címe is sokat elárul: *Imperativus a nyelvészetben* (MNY. 48: 119–50). A sértett szakmai hiúság is kicsendül a *Pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” egynémely részletébe* című cikkéből (MNY. 51: 386–90); ezt a címzett Knieszsa István, a jeles szlavista régi és meghitt viszonyukra való tekintettel is különösen zokon vette. Igen kemény – de jogos – ledorongolással írta meg nevezetes *Tintahal*-át helyesírási ügyekben (MNY. 51: 121–2). Időnként kapott tőle egy-egy vágást többek között Zolnai Gyula, Mészöly Gedeon, Horger Antal, Fettich Nán-

dor, sőt Illyés Gyula is, de ők már a fentebb soroltaknál általában jóval visszafogottabb módon. Harcias állásfoglalásai közé sorakoznak a hazai marristák negatív szerepléséről szóló megjegyzései is (l. pl. MNy. 46: 195).

Vitastílusára – megannyi hasonló mellett – álljon itt jellemzőül csupán egy passzus, melyben Moór Elemérnek egy 'leves' jelentésű török szó magyarázatához kapcsolódón üzent: „Én nem akarok minden lében, levesben kanál lenni, ezért szeretném, ha szegedi halászlészakértők valame-lyike, mondjuk pl. a Népünk és Nyelvünk ezidei egyik nagy érdemű szerkesztője, *Moór Elemér* úr megjelené, hogy az ujjur *mün* ~ *γuzz* stb. *bün* 'leves, lé' feltalálása után milyen álláspontra helyezkedjünk az ujjur-*γuzz* stb. leveskultúra szamojéd ere-

detének kérdésében, no meg azt is
örömmel látnám, sőt fizetnék vagy
két kamasszini áltörök halászlevet is a
szegedi Kassban, ha ugyancsak *Moór
Elemér* úr a *Paistól* lehetőségként fel-
vetett magyarázat helyett a *Bunger*
névre vonatkozólag egy szamojédo-
szlavisztikai – természetesen ahogy
tőle megszoktuk: *garantáltan biztos* –
megfejtéssel állna elő. – »Így etimolo-
gizálnak ők...« – fejezi be népies és
nyelvész halászlé-tanulmányát *Mo-
ros Ella* [Moór Elemér]. Íme *egy eset
a sok közül, hogyan kritizálnak Moros
Elláék* – fejezném be talán én: *Mah-
mud Al-Kasgari* [Pais Dezső].”
(MNY. 68: 384.)

Harcossága, a stiláris hevülettől
időnként elragadt vitatkozó kedve
nem mond ellent annak a ténynek,
hogy a tudományt, a tudományos

magatartást etikai igényességgel szemlélte és kezelte. Aligha tudta jobban felbőszíteni valami, mint amikor azt tapasztalta, hogy egyesek úgy írnak valamely szakkérdésről, hogy annak tudománytörténeti előzményeit nem ismerik, mások idevágó korábbi eredményeit elhallgatják, a spanyolviaszt önmagukat előtérbe tolva feltalálják. „Egyébként miután úgy fordultak a dolgok – írja egyik visszaemlékezésében –, hogy az irodalomtörténettől átváltottam a nyelvészetbe, mesteremnek itt is Horváth Jánost vallottam és vallom, főképpen abban, hogy a tudományt jelentékeny mértékben erkölcsi teljesítménynek tartom” (MNyTK. 99. sz. 27). Némelyek hiúsági megnyilvánulásként rótták fel neki, hogy haragudott, ha valamelyik megállapítását

nem idézték, és egyszer-egyszer a Magyar Nyelvben mások közleményeihez lábjegyzetbeli epés megjegyzéseket is tett emiatt. Pedig általában csak arról volt szó, hogy a szakirodalmi előzmények korrekt említésének mellőzését nem tartotta becsületes eljárásnak, akkor sem, ha róla, akkor sem, ha másról volt szó; az eltussolt előzményből pedig érthető módon a saját véleménye jutott leginkább eszébe. Ő maga egyébként a legtisztább példáit nyújtotta az előző kutatók munkája megbecsülésének: akár a legapróbb kérdésről írva is megadta annak tudománytörténeti hátterét, nagyobb lélegzetű témáinál pedig ez rendszerint tüzetesen, kritikailag is elemző tárgyalássá vált.

A tudományos etikához, a tisztességnek, az elődök munkáját is elisme-

rő méltányosságnak a követelményéhez hozzászámította a rend, a pontosság igényét is. A pontatlan közlések, laza fogalmazások, hanyag odavetések könnyen kihozták sodrából, évétségeket írásaiban is gyakran szóvátette. Volt is rá joga ítéletet mondani, hiszen a maga teljesítménye a tudomány színterén is a gondosság, precízég példaképe volt. Etikai magatartása elsősorban szerkesztői tevékenysége során vált nyilvánvalóvá, melyre más összefüggésekben még visszatérünk.

Tudományos munkásságának zömét kedvenc folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a hasábjain tette közzé. Ez nem szerkesztői előnyeinek kihasználása volt, hiszen közleményeit általában máshol is könnyen el tudta volna helyezni; igényeltek, kértek is tőle

cikket elégszer. De hangoztatott elve volt, hogy a szerkesztő, ha bármily apróságot is, folyóiratának minden számában írjon valamit. Innen is van, hogy más nyelvészeti orgánumban – még a Magyar Nyelvőrben és a Nyelvtudományi Közleményekben is – viszonylag ritkán adta közre tanulmányait.

Tudományos közleményeinek sajátos vonása, hogy azokból valósággal kisugárzik a tudomány iránti általános rajongása, közelebbről pedig az éppen adott tárgy iránti hallatlan érdeklődése és szeretete. Valamely fogasabb probléma megoldásának szinte gyermekiesen tudott örülni, s majdnem ünnepként élte meg egy cikkének megjelenését, de még a korrektúra megérkezése is kifejezett örömet jelentett számára. Nagy időt

átfogó tudományos munkásságának eredményeit, beleértve az ötlet szintjén fölvetett megjegyzéseit is, mindig igen tüzetesen számon tartotta, ismeretüket másoktól is várta vagy legalábbis remélte. Legmerészebb ötleteire is jobban elviselte az esetleges kritikus, ellenkező reflexiót is, ha látta, hogy felvetései figyelemre, regisztrálásra találtak. Gazdagon áradó feltevéseit is általában abban a meggyőződésben bocsátotta útjukra, hogy azok – akár a kiváltott ellenvetésekkel is – a tudományos igazság felé segítenek haladni, amikor is a közelítés, megtalálás lehetőségeinek keresése az igazi érdek, a személyes vetület ebben csak másodlagos. Aki ismerte, tudja, hogy nem valami kötelező stiláris szólam vagy éppen álszerénység, hanem inkább önirónia, de

mindenképpen az igazságkeresésben való őszinte hit van benne szavaiban, amikor ezt írja: „Titokban bízom abban, hogy a további vizsgálódások folytán egyik-másik novellarészletem esetleg valószínűsüggé erősödhetik, vagy ha nem, az ellentmondást és cáfolatot kihíva, előre segíthet bennünket – engem vagy másokat – az igazság felé való haladásunkban” (MNY. 49: 280). Megírt ötleteivel önmaga utólag is számtalanszor tovább küzdött, kétségekkel és bizakodással egyenesen várta fogadtatásukat. A *táltos*-ról való szófejtésének végén írta: „Kíváncsi vagyok, hogy a SzófSz. – reméljük hamarosan elkövetkező – 2. kiadásában milyen fogadtatásban lesz része az egykor közölt ötlet jelenlegi terjengős kifejtésének” (I. OK. 12: 277). „Na mit szól hozzá, amit ír-

tam?” – kérdezte sokszor előszóban is, s szinte drukkolva várta rá a választ.

3. Ha Pais Dezső nyelvtudományi munkásságának általános, fő jellemzőit a magyar nyelvtudomány történetében úgy próbáljuk mérlegre tenni, hogy tudományszakunk legkiválóbb, valóban tudománytörténeti szerepű, jelentőségű alakjaihoz mérjük, akkor nagy vonalakban, csak egy-egy fő sajátsgot, jellemző mozzanatot kiemelve, a következő összevetést tehetjük.

Megvolt benne Simonyi Zsigmondnak a nyelvtudomány művelésére egy életet föltevő, rááldozó halatlan odaadása, szinte aszkétikus vállalása, hasonló volt munkásságuk méreteinek impozánssága, és rokon

volt történeti nyelvszemléletük számos vonása; Pais azonban a történeti nyelvészetben filologikusabb, akkurátusabb felfogású és gyakorlatú volt nagy elődjénél, viszont a nyelvtudomány jelenkori praktikumai iránt – ha nem is hiányzott – kisebb volt az írásra, cselekvésre irányuló hajlandósága. Nyelvtudományunk történetében csak Melich Jánoshoz lehet mérni vibráló szellemét, szárnyaló fantáziáját, ragyogó ötletességét; de sokszor csapongó gondolatait feszesebb, rendezettebb formában tudta előadni zseniális nyelvésztársánál, viszont kevésbé szilárd, utólag nem mindig tartható ötleteivel nehezebben, kevesebb visszavonulási szándékkal tudott szembenézni amannál. A nagy távlatokban átgondolt, elméleti megalapozottság, a szintetikus szemlé-

letmód, a részkérdéseken, epizód-szerű kizökkenéseken való nagyvonalú áthaladás tekintetében elmaradt Gombocz Zoltántól; az általánostól különböző, fogas nyelvi dolgokat is tudomásul vevő, azokat leküzdeni igyekvő feladatvállalásban, a problémamegoldó találékonyságban azonban felülmúlta közvetlen katedrai elődjét. A nemzeti tudományosság tárgyáról, céljáról, tudatformáló hivatásáról, a szolid kutatói magatartásról, a tudományos etikáról stb. vallott felfogása nagyon egyezett kortárs-barátjáéval, Bárczi Gézáéval; de a tudományos kérdések megközelítési módjában, a szintetikus és az analitikus szemlélet és gyakorlat dolgában már távolabb estek egymástól.

Az mindenesetre bizonyos, hogy Pais Dezső bírt a nagy formátumú

tudományos egyéniségek igen számos vonásával, ha – az emberi alkat összetettségénél fogva – nem is ötvöztött össze magában minden e vonatkozásban lehetséges tulajdonságot. És bizonyos, hogy az a szerep, amelyet – tanári, emberi kvalitásait most nem is számítva – mint tudós, mint az egzakt tudomány művelője betöltött, a hazai nyelvészet történetének különlegesen számon tartott alakjai közé emeli.

4. Eme néhány, Pais Dezső nyelvtudományi munkásságát jellemző általános szempont felvetése után nézzük most már konkrét életművét a nyelvtudomány tőle művelt részterületei szerinti bontásban, persze azzal a szükséges korlátozással, hogy az ezernyi mozaikból

csupán a legjellemzőbb, legfontosabb eredményeket emelhetjük ki, kényszerűen lemondva a tüzetesebb kritikai elemzés igényéről. Mindehhez előjáróban meg kell jegyezni azt is, e számbavételben is csak nagyon megközelítő időrendben lehet haladni, hiszen munkássága szerteágazó területeinek, művelt részdiszciplínáinak legtöbbje Pais életművének egészét átfogja, átszövi. Egyébként magától értetődő, hogy számos, főként nagyobb lélegzetű közleményét nem is lehet tárgykörileg egy-síkúan minősíteni, az általa művelt kutatási területek közül csupán egyikbe sorolni, részben az egyes nyelvtudományi problémakörök összekapcsolódása, részben az ő sokoldalú közelítései, kitekintései okából sem.

A) Az irodalomtörténeti érdeklődés irányába nemcsak pályakezdőként indult el, hanem miután a nyelvtudományhoz kötötte munkásságát, a kezdeti vonzalmat akkor sem adta föl. Szilárdan hitt a nyelv és a szépirodalom élete, története szálainak egybekötöttségében, következésképpen tudományaik szoros kapcsolataiban, egymásra utaltságában, és ezt a felfogását munkásságával bizonyította is.

Három, korán megírt terjedelmes közleményében (ItK. 21: 32–57, 171–86, 312–27; It. 2: 518–27, 3: 366–82) szinte átfogta Kemény Zsigmond egész pályáját. Ezekben az értekezésekben – amelyek a Kemény-stúdiumok legjobbjai közé tartoznak – mint maga megjelölte, „irodalmi szociológiát” és „szociális pszicholó-

giát” igyekezett nyújtani, ahol is egyfelől az író és a környező társadalom viszonyának, másfelől az író lelkivilága alakulásának elemzése játszik főszerepet. Azt lehet találgatni, hogy a fiatal Paisnak a tárgyválasztás visszatérő sorozatában és a tanulmányok nagyon pozitív hangvételében Keményhez fűződő viszonya milyen megérzések, vonzalmak alapján előlegeződött; az azonban több lehet az utólagos belemagyarázásnál, hogy a két személy jelleme, gondolatvilága, életsorsának alakulása közt feltűnően sok a rokon vonás. A Kemény-témákhoz Pais még később is visszatér.

Ha a Keménnyel való foglalkozást terjedelemben és mélységben meg sem közelíti, Pais munkásságában sok más, időben elszórt nyom

van kifejezetten irodalomtörténeti problémák számontartására. Többek között írt Janus Pannoniusról, Balasiról, Zrínyiről, Madáchról, Aranyról, Eötvösről stb., különféle adalékokat nyújtva életükhöz, műveikhez.

Mindezzel azonban korántsem merül ki az a témakör, amely Pais Dezső munkásságát az irodalomtudományhoz, pontosabban ahhoz is kapcsolja. Nyelvészeti, közelebbről etimológiai-szótörténeti bűvárlataiban igen fontos és időben is sokszor visszatérő részleget alkotnak azok a tanulmányai, amelyek a magyarság szellemi műveltségének a kérdéskörét érintik, és legtöbbször valamilyen szálakkal az orális irodalmi hagyományok témájába vágnak. Ezekre más összefüggésekben alább még visszatérünk.

○ Az irodalom iránti megkülönböztetett érdeklődés domborodik ki Pais munkásságának abban a részlegében, amely a magyar irodalmi nyelv kérdésköréhez kapcsolódik. Ő irodalmi nyelven sohasem csak a szépirodalom nyelvét értette, hanem ezt egyrészt műfajilag jóval tágabban, az írott nyelv szélesebb körére vonatkoztatta, másrészt az egzaktabb nyelvi tényezőket, a nyelvi egység, eszmény, norma ügyét tartotta benne meghatározónak. Ide vágó legfontosabb tanulmánya kétséggkívül az 1952. évi szegedi nyelvészkongresszuson rövidítve elmondott, majd írásban teljesebb terjedelmében közzétett előadása: *A magyar irodalmi nyelv* (I. OK. 4: 425–66 és MNyTK. 83. sz. 125–66). A saját vallomása szerint régóta szívéhez nőtt és vagy három évtize-

den keresztül fejlesztgetett, alakítgatott témát – nála viszonylag szokatlannabb módon – nem analitikusan, hanem szintetikusan ragadja meg, végigvezetve a magyar írásbeliség évezredes távlatain, igen széles történeti, művelődési, irodalmi, iskola- és nyomdászattörténeti alapozással. A tanulmány jelentőségét újdonsága és ösztönző perspektívái szempontjából hadd jellemezzék itt a különben mindig igen szigorú kritikus Knieszsa István szavai: „Pais Dezső akadémikus előadása rám szinte lenyűgözően hatott. Tudni kell ugyanis, hogy az irodalmi nyelv kialakulásának kérdésével nálunk eddig voltaképpen nem foglalkozott senki. Mindaz tehát, amit itt összefoglalt, nemcsak felépítésében, hanem részleteiben is saját egyéni munkája. Ezért hatott az elő-

adás ránk, de főképpen rám, a szenzáció erejével, amelyről eddig nemcsak semmit sem olvastunk, de még beszélni sem beszéltünk.” (I. h. 475.)

A hazai nyelvtudomány történetében valóban úttörő jelentőségű munka megindítója lett a témakör számos részletét, időszakaszát kidolgozó tanulmányok egész sorának, köztük több nagy monográfiának és gyűjteményes kötetnek is. Közülük hadd emlegessünk föl csupán kettőt, amelyben Pais Dezsőnek közvetlen része is volt, egyfelől mint a kötetek szerkesztőjének, másfelől mint az előszók írójának: *Nyelvünk a reformkorban* (Bp., 1955.); *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből* (Bp., 1960.). Mindkét terjedelmes kötet szerzői analitikus részletességgel bontanak ki hazai szakiro-

dalmunkban korábban nem, vagy alig érintett irodalmi nyelvi, stilisztikai, tudomány- és nyelv művelés-történeti problémákat. Pais pedig e gyűjtemények előszavában részben további reflexiókat fűz a magyar irodalmi nyelv történetéről írott összefoglalásához és e kötetek egyes tanulmányaihoz, részben újabb gondolatokat, szempontokat fogalmaz meg az irodalmi nyelv és stílus kutatásáról általában.

B) Kezdő irodalomtörténeti munkásságával szinte egy időben fordult Pais Dezső figyelme – mint említettük, szülőföldi hatások ösztönzésére – a névtudomány felé. És hamar kiderült, hogy ennek mindkét ága: a földrajzi nevek és a személynevek kutatása nemcsak egyaránt nagyon érdekli, hanem mindkét vonatkozásban

kiemelkedő, tudománytörténetileg is meghatározó teljesítmények letéteményese.

1911-ben, ide irányuló tevékenységének indulásaként *Helynévmagyarázatok* címen már csokorba kötötte egész sor Zala megyei meg más-honnan való név eredetének megfjtését (MNY. 7: 166–70), s ettől kezdve több mint hat évtizeden keresztül a nevek tucatjainak adta gondos adatolású élettörténetét és ötletes magyarázatait. Felsorolni e helyütt még a legfontosabbakat, legérdekesebbeket is sok lenne; de hogy a témákból némi ízelítőt adjunk, íme néhány, elsősorban szélesebb nyelvi mezőre is kitekintő közleményeinek címeiből: *Az aszó elhomályosult összetételei* (MNY. 8: 391–401); *A turóci-fennsík helynévtörténete* (MNY. 19: 72–6);

Kecskemét (NéNy. 2: 24–40); *Az Anonymus-féle „portus greci” és rokonsága* (MNy. 44: 107–13); *A római castellum szláv-magyar folytatásai* (MNy. 45: 107–15; l. még MNy. 47: 84–6; AntTan. II, 144–7); *A szabad helynévi alkalmazásaihoz* (MNy. 53: 52–66); *A régi úton a veszélyben forgó Tátika védelmére* (MNy. 60: 104–14); stb. E tanulmányaiban is tudatosan érvényesíti azt a magyarázati elvét, amit aztán személynév-vizsgálataiban emel még kidolgozottabbá, hogy tudniillik nem egyedi névelőfordulásokra figyel, hanem a valamilyen szempontból összetartozó neveket együttesen veszi számba, ahogy ő mondja, „szerves tulajdonév-csomók”-kal foglalkozik. Egyébként mindegyik idevágó közleménye az oklevéltan, a településtörténet, a

történeti földrajz rendkívül széles körű ismeretét tükrözteti.

Nem kisebb a számuk, de talán még nagyobb a kezdeményező, ösztönző szerepük a magyar személynévadásra vonatkozó kutatásainak. E tekintetben legnevezetesebb teljesítménye a *Régi személynéveink jelentés-tana* című tanulmánya (MNy. 17: 158–63, 18: 26–34, 93–100), amelyben az Árpád-kor okleveleinek magyar nyelvű szórványanyagában található személynéveket csoportosítja a névadás indítékai figyelembe vételével. A kor gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyaiból, gondolkodás- és hiedelemvilágából vezeti le a névadási szokásokat, s egyúttal az elemzett nevek alapján következtet is e viszonyokra. A jelentés-tannak a személynévvizsgálatba való

nagyarányú bevonásával, illetőleg a tipológiai szempont érvényesítésével ez a munkája követőinek, tanítványainak egész sorát ihlette meg hasonló témák kutatására. *Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához* címen (*Névtudományi Vizsgálatok*. Bp., 1960. 93–105) még egyszer visszatért e tárgykörre, az úgynevezett névvonatkoztatásnak (név és viselője kapcsolatának) problematikáját taglalva. – Nagyszámú cikkben közzétett egyéb személynév-magyarázataik között több olyan is található, amely azonos etimológiai alapokból kisarjadt névcsaládokkal foglalkozik, így például a *Teobald* (MNY. 9: 31–3), a *Sixtus* (MNY. 12: 365–70), a *Philippus* (MNY. 21: 109–14), az *Anianus* (MNY. 29: 109–12) magyar megfelelőivel.

Mindezeken túlmenően filológiai-
lag legjobban körüljárt, adatokkal,
érvekkel legrészletesebben alátá-
masztott hely- és szeménynév-
magyarázatai azok, amelyeket ki-
mondottan történeti-művelődéstör-
téneti kérdések megoldásának eszkö-
zül használt fel. Ezekre is más össze-
függésben térünk vissza.

C) Pais Dezső etimológiai mun-
kásságának a tulajdonnevek mellett
másik fő területe a magyar nyelv köz-
neveinek (szavainak) történetével va-
ló foglalkozás volt. Mivel a magyar
tulajdonnévanyag jó része is köznévi
eredetű, magától értetődik, hogy
ezek már személy- és földrajzinév-
magyarázataiban is igen sűrűn szere-
pelnek. De se szeri, se száma azon
cikkeinek, amelyek teljesen vagy na-
gyobb részben kívül esnek a tulaj-

donnévi problematikán, és köznevek etimonjára, alaki és jelentésbeli változásaira, társadalmi-művelődési háttérére, családosulására stb. nyújtanak új, értékes tudnivalókat. Csak példaként: jövevényszavak, melyek között a tőle török eredetűeknek tartottak (*bocsát, búcsú, csepű, illik, olló, tábor* stb.) dominálnak; továbbá más nyelvi eredetűek (*darabont, munka, part, puli, rér* stb.). De ezeknél is jóval nagyobb a számuk a magyar nyelv saját elemeiről szóló cikkeinek; néhányuknak itt csak címszószerű említése többnyire még számos hozzájuk tartozó más szó vizsgálatát is takarja: *bezzeg, egy, eped, falu, fene, fitos, furcsa, holló, így, kísért, koplal, kopó, ólálkodik, szárcsa, szilánk, tetem, üldöz, vánszorog* stb. Főként ez utóbbi csoportból kerültek ki azok

a nagyobb lélegzetű tanulmányai, amelyekben egyes szócsaládok egész történetét göngyölíti fel rendkívül nagy filológiai apparátussal: *Meddő* (MNy. 25: 345–57); *Fon* (NyK. 48: 274–84); *Az uráli és altaji tap 'fogni' szócsalád* (NyK. 49: 295–313); *Rengeteg* (MNny. 4: 309–31); *Bíbor, búb, bibircsó* (MNy. 49: 76–91); *Haj-huj-kaját. Hangutánzó, hangkifejező szavaink néhány ősi rokonságban levő csoportjáról* (*Zenetudományi tanulmányok*. Bp., 1957. 133–58); *Szer. Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben* (NytudÉrt. 30. sz.); stb.

Itt, nyelvünk ősi és belső keletkezésű szóelemeinek tárgyalásában volt Pais Dezső különösen nagy mester. Ő volt az első a magyar etimológiai kutatás történetében, aki szakított az-

zal az addig eléggé általános – és sajnos még ma sem eltűnt – gyakorlat, amely az ősi (uráli, finnugor, ugor rokonság köréből kisarjadt), valamint a magyar nyelv külön életében keletkezett szavakat önmagukban, elszigetelten vizsgálta, illetőleg vizsgálja, holott ezek általában széles etimológiai kapcsolatokban terebélyesednek ki a magyarban. Mint Pais maga mondja: „Régóta, jóformán nyelvtudományi törekvéseim megindulásától kezdve irányít etimológiai munkálataimban több-kevesebb tudatossággal az a felfogás, hogy nem elég, sőt igen gyakran helytelen néhány innen-onnan kikapogott nyelvelemet rokonná ütni, hanem mivel minden nyelv szervezetekben él, az etimológiai kutatás terén is szervezeteket kell felismer-

ni” (NyK. 49: 295). Ennek az etimológiai szemléletnek kezdeményező, illetőleg továbbfejlesztő hatását követői igazolják, megbízható eredményeit pedig az újabb etimológiai összefoglalások ismerik el.

D) Legtöbb eddig emlegetett tulajdonnévi és köznévi vizsgálata is mind a bizonyító anyagot, mind a leszűrt eredményeket tekintve a történeti-művelődési észrevételek, tanulságok garmadáját rejti magában. Sorukból azonban föltétlenül külön kiemelés is érdemelnek azok a dolgozatai, amelyek kifejezetten a régi – honfoglalás előtti, körüli, utáni – magyarság sorsának, életkörülményeinek, anyagi és szellemi kultúrájának felderítési szándékával vallatják a nyelvi anyagot. Ahogy Pais minősíti

őket: „alkalmazott művelődéstörténet” a lényegük.

Az e témájú, célzatú tanulmányai közül mind terjedelmi szempontból, mind a mondanivaló súlya, fontossága tekintetében a legnagyobb figyelemre kétségkívül a szellemi élet kérdéskörébe vágók tarthatnak számot. Ezek egy része a honfoglalás előtti magyarság (ősmagyarság) hitvilágával: sámánizmussal, révülettel, lélek-képzetekkel, jó és ártó szellemekkel, babonasággal, varázslással, halotti siratással, tabuval, totemmel stb. foglalkoznak: *Áld, átkoz* (MNy. 48: 61–8); *A táltos meg az orvos* (I. OK. 12: 261–95); *Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből* (*Magyar Századok*. Bp., 1958. 5–23); *A finnugorság lélekképzetei és rájuk vonatkozó kifejezései* (NytudÉrt. 40. sz.

282–7); *Gajdol* (MNY. 60: 31–47); *Tündér* (MNY. 61: 289–98); stb. Ezen kívül persze még számos szógyarázata célozza meg elsősorban e témakör valamely részletét, így például az *agyafúrt*, *szemfényvesztő*, *turul* stb. szavak keletkezésének és jelentéstörténetének a bemutatásával.

Nem kisebb jelentőségűek a magyarság szellemi művelődésének honfoglalás utáni idejére vonatkozó kutatásai sem. Az előbbi témák folytatása mellett itt figyelme fokozottabban az orális hagyományok fenntartása, a népi és udvari mulattatás, az éneklés-zenélés, az ördögösség, bűbájosság, csalás stb. felé, illetőleg az ezeket művelő csoportok, bennük a deklasszált elemek felé is fordul: *Árpád- és Anjou-kori mulattatóink* (Kodály-Eml. 95–110); *Középkori diák-*

*jaink és a krónikákbeli hétmagyar-
gyiák-lázár mozzanatok* (FilK. 4:
671-6, valamint MNy. 63: 442-53);
A garaboncás és társai (MNy. 63:
442-53); *Ál, álnok, alak* (MNy.
70: 257-69, 396-406); stb. És ugyan-
ez a témakör jelenik meg még számos
más szó magyarázatából (*galád, tréfa,
megtorol* stb.) kihámozva.

A fentebb említett cikkek, tanul-
mányok jó része is benne foglaltatik
Pais Dezső posztumusz munkájában,
A magyar ősvallás nyelvi emlékei-ben
(Bp., 1975.). E valóban könyvméretű
Pais-mű azonban nemcsak ezek is-
métlése, gyűjtelékbe állítása, hanem
több annál. Egyrészt hátramaradt
kéziratai alapján kiegészítéseket is
tartalmaz korábban publikált írásai-
hoz, pl. a *tündér*-re, *turul*-ra stb. vo-
natkozóan. Másrészt és főként egész

sor, addig meg nem jelentetett fejezet található benne a *néző* és *látó*, a *manó*, a *boldog*, az *örül*, a *bús*, az *isten* és *ördög* terminusokról mint az ősi magyar hitvilág tanúságairól.

A művelődéstörténetnek a központban állása mellett Pais Dezső munkássága a régi magyarság történetének még számos más mozzanatára kiterjedt. Hogy csak felsorolásszerűen utaljunk a legjellemzőbb csomópontokra: A magyarság honfoglalás előtti történetére vonatkozóan foglalkozott a *Gordasz* és *Muagerisz* fejedelmek esetleges magyar kapcsolataival, a *Nyék* és a *Keszi* törzsnévvel, a *karcsa*, *gyula*, *kündü*, *úr*, *győ*, *bő* méltóságnevekkel, az *ogur* népnévvel, a magyarság hun hagyományai-
val stb. A honfoglalás utáni időkből a magyarsággal érintkező népek, nép-

részek, így a kunok, a székelyek, a kék-kend nép, a Nyugat-Európából betelepedett hospesek stb. problematikája is többször megragadta; a régi magyar személynevek, így Árpád családjának nevei, továbbá az *Ölbő*, *Kál*, *Bulcsú* stb. nevek mögött levő történeti kérdéseket is bőven fejtegette; búvárkodott Buda és Pest keletkezésének ideje körül; stb.

Külön fejezet az Anonymussal, illetőleg Anonymus nyelvi anyagával kapcsolatos témákban való elmélyedése. A Névtelen latin szövegének szakszerű, pontos fordítása (*Magyar Anonymus*. Bp., 1926.) mellett ő szolgáltatta azt a jegyzetanyagot, amelyben a nyelvi és tárgyi magyarázatok, adalékok bőséges tárháza található (*Scriptores Rerum Hungaricarum* I, 33–117). És mindehhez jön még igen

számos, P. mester gesztájához valamilyen szállal fűződő egyéb, sokféle elszórt észrevétele.

Amikor Paisnak őstörténeti-ősműveltségi búvárlatairól beszélünk, nem szabad elhallgatnunk, hogy főként ide vágó etimológiáiban vannak bizonytalanságok, sőt tévesztések is. Ez legnagyobbbrészt törökből való magyarázataira vonatkozik, amelyeket pedig nagy kedvvel, majdnem szenvedéllyel művelt. Ebbéli törekvései – már említett esetleges ifjúkori indítatások mellett – főként azzal magyarázhatók, hogy az ő pályájának induló szakasza és jó része a magyar őstörténet és benne a nyelvészeti őstörténet törökös divatjának, török romantikájának egyik csúcsára esett, s ebből magát – mint sokan mások sem – nem tudta, nem is akarta kivonni. Amel-

lett az ő kezdő idejében a turkológiának mind a nyelvi forrásanyaga, mind módszertana messze elmaradt a későbbi-mai állapotától, és Pais nem is volt turkológus. Török szó- és névmagyarázatai miatt – többnyire előszóban – eleget csipkedte őt a turkológus Ligeti Lajos is, a turkológiában is jártas szlavista Kniezsa is. Bárczi Géza baráti kritikája e téren már sokkal szelídebb és méltányosabb: „Ő maga jól tudja, hogy török etimológiái nem mindenkor meggyőzőek, de azt is tudja, hogy a tudósnak, főleg ha új utakon jár, a tévedés veszélyét is vállalnia kell” (Pais-Eml. 14). Való igaz, az őstörténet mint műfaj, illetőleg a magyar őstörténet adathiánya szükségessé is tette a merész következtetéseket, s szinte magától értetődően keltette föl Paisnak eredendő

fantáziáját, hívta elő ötleteit, amelyeket ő rendszerint a török nyelvi anyag irányában vezetett le. (A tőle mélyen ismert és szigorúan kezelt magyar nyelvi anyagban ezt jóval kevésbé engedte meg magának.) Ősmagyar ügyekben való állásfoglalásaira maga mondja tréfás öniróniával: „Nekem viszont megvan az a – gyakran talán ön- és közveszélyes – hajlandóságom, hogy több irányban ötlöm és okoskodom, és ezeket az okoskodásváltozatokat nem rejtem véka alá” (MNY. 56: 77).

De Pais Dezső munkásságának ebben a közvetlenebbül történeti-művelődési vonatkozású, jórészt a magyarság életének viszonylag korai szakaszaira irányuló részlegében nem is az a leglényegesebb, hogy egyes etimológiai magyarázatai és az azok-

ból levont egyes következtetések nem mindig állják ki a kritikát, illetőleg az idők próbáját. Ide sorolható egyes tanulmányainak, főként pedig ezek összességének értéke alig kisebbedik ezáltal. A lényeg ugyanis az, hogy a nagy filológiai apparátussal összeszedett, nagy történeti érzékkel csoportosított, nagy aprólékossággal, komplexen elemzett nyelvi anyaga olyan ismeretek gyűjteménye, amelyeket a nyelvtudományon kívül más tudományágak oldaláról nem vagy alig lehet megközelíteni, és amelyek a rokon tudományok számára többrendbeli hasznosítási lehetőségeket, kiindulópontokat szolgáltathatnak. Ezek jó része alkalmasint még nincs is megfelelően kiaknázva.

E) Pais Dezső a magyar nyelvemlékeknek nemcsak legkitűnőbb isme-

rője volt, hanem munkásságában ezek problematikája többrendbeli megközelítésben is bőven szerepel. Általában is foglalkozott a magyar nyelvemléktípusokkal és megnevezéseikkel (MNY. 24: 338–40), és megfogalmazta a nyelvemlékségnek a korábbi felfogásnál jóval helyesebb, korszerűbb meghatározását (MNY. 45: 310–4). Azzal a korábban elterjedt nézettel szemben, amely nyelvemlékeink sorát a XVI. század első harmada után lezárná, ő így látja a kérdést: „Nyelvemlék minden írásos feljegyzés, amely a múlt nyelvi megnyilvánulásait rögzíti meg, tekintet nélkül tárgyára és céljára” (uo. 310). – Jakubovich Emillel társulva kiadta a korai magyar nyelvemlékek máig is kézikönyvül használatos, kitűnő filológiával egybeállított gyűjteményét,

az *Ó-magyar olvasókönyv*-et (Bp., 1929.).

Részletes tanulmányban dolgozta föl az egyik legkorábbi és legfontosabb magyar szórványemléket: *A veszprémvölgyi apácák görög nyelvű oklevele mint nyelvi emlék* (Szent István-Eml. 2: 605–42). Ez az 1938-ban írt kismonográfia e műfajnak tulajdonképpen az első érdemleges terméke, részben mintát is mutatva a későbbi ilyenmű művek sorának. Több ízben is foglalkozott a *Tihanyi alapítólevél* keletkezésének, írójának, jellegének kérdésével (Száz. 78: 232–40; MNy. 51: 3–9; stb.). Közvetette a *Halotti Beszéd* és az *Ómagyar Mária-siralom* „olvasatai”-t, amelyek az ómagyar nyelv tőle vallott felfogású hangzásáról és szövegértelmezéséről adnak képet. A *Mária-*

síralom egyes nehezebb szövegrészeinek magyarázatára külön cikkekben is többször visszatért (MNY. 28: 47–51, 46: 45–53 stb.). Hozzászólt a magyar rovásírás emlékeinek különféle vonatkozásaihoz.

F) Ahhoz képest, hogy a „buda-pesti nyelvtörténeti iskolá”-nak milyen erős volt a hangtörténeti kérdések iránti – művek, tanulmányok sorozatában is megnyilvánuló – érdeklődése, Pais Dezső kifejezetten e részstúdiumba illeszthető tanulmányt viszonylag kevesebbet írt. Munkásságát azonban a hangtörténeti problematika mégis nagyon át-szőtte: nemcsak mindig ott volt nyelvtörténeti megoldásai mögött, hanem ide vágó sokirányú, fontos észrevételeinek sorozatából szinte egy önálló magyar hangtörténet ki-

tellenék. Legfontosabb meglátásait e téren össze is foglalta: *Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában* (MNY. 46: 8–51, 97–113). Ez a dolgozata legkitűnőbb írásai közé sorakozik, a benne levő szemlélet újdonságaival számos ponton túlhaladja elődeit, köztük Gombocz hangtörténeti felfogását is.

Néhány tanulmánya azért belevág a régi magyar hangrendszer egyes elemeinek, illetőleg jelenségeinek a részletesebb megvilágításába is. Így a vonatkozó ismeretanyagot jelentékenyen előreviszi az *ly* hang történetével kapcsolatos megjegyzéseivel (MNY. 29: 43–6, I. OK. 7: 103–16), az *i*-zés kialakulásának megvilágításával (NyK. 52: 282–94), a különféle típusú kettőshangzók fejlődésére vonatkozó nézeteivel (NyK. 44: 326–

32, MNy. 30: 304–6, 32: 106–10), a β hang kérdésének elemzésével (MNy. 52: 15–9), a hangrendi kettősségről mondottakkal (MNy. 56: 311–5) stb.

G) A történeti nyelvtan témaköre nyelvtudományi munkásságának korai szakaszától érdekelte, legtöbb ide csoportosuló közleménye azonban pályájának második feléből való: akkor ez irányú munkássága nagyon – szinte figyelmének központjába kerülve – kiterembélyesedett.

A történeti alaktanban legtöbbet és legrészletesebben az összetételek kérdése foglalkoztatta. Ebben a tárgykörben nagyobb tanulmányainak együttese akár egy, a magyar szóösszetételek történetéről szóló monográfiát is kitenne: *Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához* (MNy. 47: 135–54); *Részletek*

a határozós összetételek fejezetéből (MNY. 57: 266–73, 429–35, 62: 146–51, 131–8); *Alanyos és tárgyas összetételek* (NytudÉrt. 46. sz. 63–84). Szorosan e sorozathoz kapcsolódnak egyik kedvenc témájáról, az ikerszók-ról, illetőleg azok különféle fajtáiról írott cikkei (MNY. 50: 74–9, 55: 458–61, 57: 76–8, 59: 280–5). Az összetett szavak mibenlétéről, keletkezéséről, fajtáiról, jellegzetességeiről, szemantikai problematikájáról ilyen mélységben és ennyi újdonságot felhozva még senki sem írt a hazai szakirodalomban. – Nagyon érdekelték Paisot az elhomályosult meg a különleges jelentéstartalmú összetett szavak; sok ilyenről (*drágalátos, éjszaka, ember, emberöltő, kesztyű* stb.) külön cikkeiben értekezett, *Szerszám.* (*Beszédfordulatok lecsapódásai szó-*

összetételekben) című tanulmányában (Melich-Eml. 302–13) pedig igen nagy anyagon mutatta be létrejöttük menetét.

A szóalaktan másik, általa intenzíven művelt területét képzőtanulmányai teszik ki. Több cikke szól önálló szókból funkcióváltással keletkezett képzőkről, így a *-sok* falunévképzőről (MNY. 10: 255–9), a *-hat/-het* ige-képzőről (MNY. 41: 19–27), a *-né* asszonynévképzőről (MNY. 47: 1–12), továbbá szóvégek képzővé elevenedéséről általában (MNY. 52: 401–6), a *-nok/-nök*, *-zat/-zet*-ről (MNY. 54: 477–84) külön is. Bőven lehetne sorolni egyéb, e körbe utaló cikkeit is, például az *-n*, *-r*, *-lék* stb. történetéről.

Új eredményeket hozva foglalkozott szófaji kérdésekkel. Idetartozó

közleményei közül külön kiemelését érdemel *Át, által, óta* (*A finnugor *u ~ *o mutató névmás tartozékaihoz*) című írása (MNY. 50: 318–31), amelyben újszerűen veti föl a magyar névutó-keletkezés egy különleges fajtájának menetét és jellegzetességeit. A névmási keletkezés folyamatának bő példatárát nyújtja az *egymást*-ról szólva (MNY. 51: 183–8). Nehéz kérdés máig legjobbnak tűnő megoldására vállalkozott a magyar összetett igealakokról írt cikkében (MNY. 40: 193–7), és friss adalékokat hozott az ige-kötők keletkezésének a történetéről értekezve (MNY. 45: 181–4). Mindezekben a grammatikai változások menetének általános problematikájából is több fontos részletet ragad meg.

A mondattan kevésbé került figyelmének előterébe, bár a szóösszetételek vizsgálatába a mondat szintaktikai viszonyait szükségszerűen be kellett vonnia, és ezt a tőle megszokott friss meglátásokkal természetesen meg is tette. Kimondottan a mondattan néhány általános kérdését vetette fel két tanulmányában, melyeknek címei maguktól beszélnek közvetlenebb tárgyukról: *Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez* (MNy. 46: 196–210), *Mondatrészek–beszédrészek* (MNy. 46: 296–309).

H) Tudománytörténeti kérdések magától értetődően sokszor szóba kerültek Pais nyelvtudományi cikkeiben, legfőképpen a tőle mindig olyan gondosan, részletesen összeállított szakirodalmi előzmények taglalása-

ban. Van azonban munkásságának néhány olyan mozzanata is, amely e vonatkozásban külön is számba veendő. Ilyenek mindenekelőtt azok a megnyilatkozások, amelyeket nekrológok, üdvözlések, különféle alkalmakkor elmondott emlékezések, méltatások formájában tett, és adott részben írásban is elő. Messze nem teljességre törekedve említsük itt meg Tagányi Károlyról, Kodály Zoltánról, Melich Jánosról, Horváth Jánosról, Zsirai Miklósról, Bárczi Gézáról szóló írásait. A Zsirai-emlékünnepeken elmondott, részben korábbi akadémiai tagajánlását is magába foglaló méltatása (MNY. 55: 317–27) a kiváló finnugor nyelvész pályájának különösen szép, szakszerű, ugyanakkor meleg hangvétellű elismerése. – Bárczinak *A tihanyi alapítólevél-ről* és

Kniezsának *A magyar helyesírás történeté*-ről az ötvenes évek elején megjelent munkáját lelkesen üdvözölte (MNy. 48: 237–40), a visszaszorult magyar nyelvtörténeti kutatások újabb föllendülését látva bennük és remélve általuk.

Nyelvtudományunk korábbi történetére vonatkozóan Gáldi Lászlónak *A felvilágosodás és a reformkor szótár-irodalmá*-ról írt könyvében (507–15) szólt hozzá a magyar szótárírás múltjának témájához, erősen hangsúlyozva azt a szerves egymásraépülést, amely ezt a folyamatot Molnár Albert óta végigkísérte.

Itt említhető meg, hogy Pais Dezső gondot fordított kiváló elődje, Gombocz Zoltán nem publikált egyetemi előadásainak közkinccsé tételére. Ennek jegyében rendezte sajtó

alá 1940-ben Gombocz *Hangtörténetét*, 1949-ben *Syntaxis*-át.

Pais az ötvenes években, sokszor nyomasztó körülmények között, nagy küzdelmet vívott tudománya érdekeinek védelmében. A hazai nyelvtudomány történetének ezek a mozzanatai azonban már inkább a tudománypolitikai szférába tartoznak.

I) A nyelvi múlt és az a mögött álló történelem iránti, minden mást megelőző érdeklődése mellett Pais azért figyelt a jelenkor eseményeire, s adott esetekben tevőlegesen is beleszólt a mindennapok nyelvi ügyeibe. Leginkább a helyesírási szabályozás menetébe folyt bele: az akadémiai helyesírási szabályzatnak mind az 1950. évi 9., mind az 1954. évi 10. kiadását kritikai megjegyzéseivel és védelmező szavával egyaránt segítette (l.:

MNy. 46: 380–5 és Csillag 9: 421–9). A különírás és az egybeírás bonyolult, mindig nehezen szabályozható, de őt a szóösszetétel-problematikával való kapcsolata miatt is különösen érdeklő kérdésköréről iránymutató jelentőségű tanulmányt írt (Nytud-Ért. 4. sz. 63–78).

Néhányszor hozzászólt nyelvhelyességi problémákhoz is. A húszas-harmincas években Magyar Nyelvbeli szerkesztői üzeneteiben számos elszórt megjegyzése van e tárgykörben, különösen névmagyarosítási kérdésekben nyilatkozott meg szívesen, rendszerint az elhamarkodott, rossz névcserékre figyelmeztetve.

Támogató figyelemmel kísérte az ötvenes években készülő új akadémiai leíró nyelvtani munkálatokat. Tudománytörténetileg is számon

tartható, hogy a ma preferált dinamikus szinkronia gondolatát korát megelőzve vetette fel egyik ide utaló hozzászólásában: „A leíró nyelvtan ne legyen statikus. A nyelvet valóban mozgásban kell feltüntetni és hasznos feltüntetni. Még talán hozzátenném azt, hogy a leíró nyelvtannak nem csekély mértékben dinamikusnak kell lennie. Éppen ezért nem szabad anyagának számbavételében és feldolgozásában, valamint szabályainak megállapításában egy nagyon leszűkített mának a nyelvét tárgyalni.” (I. OK. 18: 136.)

J) Munkássága mind e felsorolt területeken kívül a nyelvtudomány több más résztstúdiumát érintette, sőt nem egy vonatkozásban magába is sűrítette anélkül, hogy e témákba vágó közleményekben ezeket külön is

rendszeresen fölvetette volna. Így például főként név- és szómagyarázataiban nemcsak a jelentéstani fejtegetések tömegét találjuk meg, hanem ezek a magyar történeti jelentéstan körében nagyon sok fontos részadálékot, új meglátást is tartalmaznak. Nagy kár, hogy az egyetemen tartott jelentéstani előadásaiból összefoglaló jelleggel szinte semmit sem publikált; l. mégis: *A jelentésváltozások rendszerezéséhez* (MNY. 57: 144–8). Ugyanígy nyelvtörténeti tanulmányaiban a népnyelvi adatok tömegével támasztja alá bizonyításait, tanúsítva ezek nyelvtudományi értékéről vallott egyértelműen pozitív felfogását. Maga azonban a nyelvjáráskutatás témájába közvetlenebbül tartozó dolgozatot nem írt; l. mégis egy múlt századi táj-

szógyűjtemény tőle való közzétételét (MNY. 12: 42–5).

5. Pais Dezső tudományos életművének a magyar nyelvtudomány további alakulására gyakorolt hatását több okból sem könnyű mérlegre tenni, annál is inkább, mert magának e hatásnak a kibontakozását is több tényező nehezítette, illetőleg nehezíti. Mindenekelőtt az, hogy munkásságának közlési elveiből és gyakorlatából következően rendkívül nagy a széttagoeltsága; ezért akár egy-egy kutatási részstudiumában is sokszor a közlemények százaiban való követése, számon tartása maga sem egyszerű filológiai feladat, és persze a feledésbe merülésnek legalábbis a veszélyét felidéző körülmény. Valószínűleg igaza van Hadrovics Lászlónak,

amikor azt javasolja (NytudÉrt. 140. sz. 29–31), hogy ezen a nehézségen igazán csak egy Pais-breviárium egybeállítása segíthetne, amely tematikus rendben magában foglalná a hatalmas méretű teljesítmény törzsanyagát, a benne való tájékozódást tárgy- és szómutatóval is segítve. Az ilyen munkára vállalkozó kedvnek, valamint a közelmúlt és a jelen mostoha kiadási viszonyainak a javulása nyújthat talán reményt mindennek megvalósulására.

A nyelvtudomány fejlődése már Pais működésének vége felé is olyan irányokban kezdett osztódni, amelyekben a kutatás tárgya, szemlélete, módszere nem vagy nem eléggé tudott kapcsolódni a paisi örökséghez. Ez magától értetődően elsősorban a leíró nyelvészetre vonatkozik, de a

történeti nyelvészetben is igen jelentékeny a változásoknak az idő haladtával gyorsuló, távolító volta.

Pais Dezső tanítványai, követői, akik az ő nyelvtudományi szemléletét, felfogását igyekeznek továbbvinni, továbbfejleszteni, a jelenben is eredményesen tevékenykednek. A mester hatása tehát nemcsak műveiben él, hanem személyek munkásságában is tartó, megvalósuló folyamat, melynek tudománytörténeti mérlegét megvonni még nincs időtávlat.

Néhány dolog azonban Pais Dezső tudományos teljesítményére és hatására nézve már ma is bizton elmondható. Mindenekelőtt az, hogy saját korának nyelvtudományát hazai viszonylatban számos kutatási részterületen továbbfejlesztette, új ismeretanyagokkal és új szemlélettel gyara-

pította. Továbbá nem egy stúdiumában kezdeményező szerepet töltött be, nálunk nem vagy alig művelt kutatási területeken adott tényleges eredményeket hozó ösztönzést. Végül, de nem utolsósorban olyan hatalmas ismeretanyagot hagyományozott a magyar nyelvtörténeti kutatások továbbvitelére, amely jelentős hányadában bizonyult időtállóknak, és amely az utána jövő szintetikus és analitikus kutatások tanúsága szerint nagyon jól hasznosítható. Pais Dezső a „budapesti nyelvtörténeti iskolá”-nak mindenestre nemcsak jeles egyénisége, hanem kétségtelenül továbbfejlesztője és továbbélésének hathatós serkentője is volt.

A TANÁRI HIVATÁS MAGASLATÁN

1. Pais Dezső pályakezdéséről szólva már utaltunk arra, hogy tanári habitusa, készsége milyen gyökerekből táplálkozott. Most fordítsuk figyelmünket arra, hogyan nyilvánult meg pedagógiai vénája, készsége később, egyetemi működésében, a pedagógiai gyakorlatnak a tudománnyal a középiskolai tevékenységnél már jobban, szervesebben összefonódó színterén.

Egyetemi működése a Pázmány-egyetem tanárképző szervezetébe való kinevezésével, már 1924-ben megkezdődött, de a tudományos képzésben való hatékonyabb oktató-nevelő részvétele 1933-ban, Eötvös-kollégi-

umi tanári beosztásában indult el, majd 1937-ben, a Pázmány-egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Intézetébe (Tanszékére) elnyert professzori kinevezésével teljesedett ki. És nem szűnt meg 1959-ben bekövetkezett nyugdíjba vonulása után sem, hiszen egyfelől elsősorban a speciális szakmai felkészítés keretében tovább folytatta egyetemi oktató munkáját, másfelől környezetében továbbra is benne élő, arra ható tudósi, tanári, emberi habitusával, magatartásával, eleven, személyes példájával haláláig folyamatosan szolgálta hivatását.

Szorosabban vett oktatói működésének hármas színtere: az előadás, a szeminárium és a vizsgáztatás külön jellegzetességekkel határozható meg, mégis a didaktika-pedagógia általa

működtetett folyamatának szervesen összefüggő egységét alkotja.

Egyetemi előadásainak anyagát szinte kizárólag saját kutatásainak eredményei tették ki: mondandóját vagy már megjelent közleményeinek egyes részleteiből, nemegyszer mozaikkockáiból ötvözte össze, vagy éppen azt a problémakört tárta hallgatósága elé, melyen éppen dolgozott, amelynek publikációvá formálására anyagát éppen gyűjtötte, rendezte, fogalmazta. Következésképpen cikkstílusú tudományos értekezéseket, írásműveket elevenített előszóvá, felolvasássá, közbe-közbefűzve egy-egy segítő, eligazító megjegyzést, és szemléltetésül a táblára írogatva adatokat, forrásokat, nyelvészeti jeleket. Az anekdota szerint a szövegben a központosítás írásjeleit is diktálta, sőt

megtörtént, hogy hátrafordult, és a pontot, vesszőt stb. a táblára írva is szemléltette. Akár így volt, akár nem, legendásan egyéni előadói stílusára, filosz félszégességére, különöc precízségére a történet mindenesetre rávall. Igaz, hogy előadásai ily módon nemigen tettek ki nagyobb tematikai távlatú, kerekébb egészeket, mégis megvolt a maguk átgondolt célja és jelentősége. Nem csupán az, hogy jól lehetett belőlük jegyzetet készíteni és vizsgázni, hanem főként az, hogy beavattak a kutató munka részleteibe, bepillantást engedtek az alkotó tudósnak anyagával való bánásába és küzdelmébe, a tudományt mintegy behozták az előadóterembe, s tudományos gondolkodásra, problémamérlegelésre neveltek, alkotókészségek kifejlődését ösztönözték.

Szemináriumai lényegében ugyanilyen jelleggel folytak, annyi különbséggel, hogy ott tágabb tere nyílt az eszmecserének, az egyes nyelvészeti kérdésekbe a hallgatóság közvetlenebb bevonásának, az alkotó tudományos munkára való gyakorlati rávezetésnek, a kutatási kellékek alkalmazása érvényesítésének, a mestersegbeli fogások bemutatásának. Egy-egy tudományos részproblémát szinte együtt dolgozott ki vagy élt át kifejtésében újra hallgatóival, lépésről lépésre vezetve őket az anyaggal való bännitудásban. A Pais-szeminárium pompás felkészítő iskola volt elsősorban azok számára, akik tudományos pályára készültek vagy legalábbis magukban alkotó ambíciókat hordoztak. De jó alapozásnak bizonyult természete-

sen a tudós tanár habitusának formálására is.

Tanári munkájának legigazibb, legjellemzőbb és számára alighanem a legkedvesebb terrénuma a vizsgáztatás volt. A vizsganapokon valósággal kivirult, a sok munkájára tett szokásos panaszait itt a látható legnagyobb örömben, meglegedettségben mondogatta el. A vizsga nála két okból tartott viszonylag hosszú ideig. Egyrészt azért, mert rettentően élvezte, és nagyon sajnálta abbahagyni, másrészt azért, mert ő legalább annyit beszélt, mint a hallgató, s a felvetett kérdéseket mintegy közösen tárgyalták meg. Vizsgáztatását Eöt-vös-kollégiumi hagyománnyal tréfásan „fejtapogatás”-nak nevezte, s a felvetett témát valóban minden lehető oldalról végigszondázta. A szó va-

lóságos értelmében kollokvium volt ez, ahol végeredményben nem is lehetett nem tudni, mert Pais tanár úr a legtudatlanabbat is végtelen türelemmel rávezette a helyes feleletekre, a vizsga közben megtanítva az anyagot. Így aztán volt ok arra, hogy sorozatban sok jó jegyet adjon, hiszen a közösen elhangzottak végeredményben szépen kiadták az elvárható feleletet. De a lényeg: a hallgató a szóban levő anyagrésznek a tudásával hagyta el szobáját.

Az átlaghallgató Pais professzor személyét és oktató tevékenységét legtöbbször mint különös, érdekes jelenséget szemlélte, és inkább kívülről, messzebről értékelte, óráit azonban nem föltétlenül látogatta, legfőkébb a nála sikeresen letett vizsgának tulajdonított átlagon felüli sikerérté-

ket. Mindig volt azonban körülötte egy hallgatói mag, amely rendszeresen látogatta előadásait, örömmel járt szemináriumaira, és kitüntető lehetőségnek tekintette a vele töltött vizsgaalkalmakat. E hallgatók megéreztek és közvetlenebbül megtapasztalták benne hallatlan ifjúságszeretetét, a tudomány iránti rajongását, ismeretátadási igyekezetét, a hagyományok iránti tiszteletét, embertársi megbecsülésre, áldozatvállalásra, munkaerkölcsre nevelő pedagógiai szándékait, és természetesen átvették tőle az anyanyelv szeretetét, mélyebb megismerési, gondosabb ápolási vágyát. Ezekből a hallgatókból került ki nemzedékek egymást követő, váltó sorában egy tágabb tanári kör, amely saját gyakorlatában is sok mindent igyekezett megvalósítani a kapott

szakmai-pedagógiai örökségből, és az egyetemi évek után is visszajárogatott Tosu tanár úrhoz, akár tanácsért, akár csak a személyes tisztelgés kedvéért. És ezekből került ki egy szűkebb, szorosabb értelemben véve is szakmai tanítványi kör, amely magáénak vallotta és továbbvinni igyekezett nyelvi felfogását, nyelvtudományi szemléletét a tudomány és a felsőoktatás különböző intézményeiben.

A szakmai ügyekben hozzá fordulóknak segítséget, tanácsot adni mindig kész volt, de a hozzá beosztottakat, beleértve aspiránsait is, tudományos munkájukban különösebben nem irányította vagy ellenőrizte. Ahogy hangoztatta is: hagyta őket dolgozni. Az volt az elve, hogy akit a tudomány terén vezérelni kell, aki-

nek témákat kell adni, akit noszogatni kell, az nem való kutatónak.

Tanítványnevelő, szakmai-pedagógiai iskolát teremtvő tudósi-tanári személyiséggel és tevékenységgel hatása alá vont olyanokat is, akik a szó szoros értelmében nem voltak tanítványai, de eszmeileg azoknak tartották magukat. A tudományos minősítési rendszer bevezetése után kitüntetésszámba ment aspiránsának lenni, és szakmai rangot jelentett, ha valaki tanítványának vallhatta magát. A tanítványai részéről felé áradó megbecsülés, szeretet haláláig elkísérte, s hűséges barátai között tanítványainak legtöbbje akkor is kitartott mellette, amikor szerepe a tudományos közéletben csökkent, és nyílt vagy leplezett ellenfelei megszapordtak. Ez az őt sokak által övező és

végigkísérő ragaszkodás, tisztelet volt – emberi jótulajdonságain, személyi varázsán túlmenően, illetőleg azzal együtt – tanári-nevelői tevékenysége hatékonyságának, sikerességének legfényesebb elismerése.

2. Annak ellenére, hogy Eötvös-kollégiumi tanári, majd Pázmány-egyetemi professzori működése előtt, 1924 és 1933 között a budapesti tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán kifejezetten a tanárjelöltek gyakorlati vonatkozású szakmai-pedagógiai felkészítése volt a hivatali feladatköre, és azt a tőle megszokott hallatlan pontossággal, lelkiismeretességgel látta el, kifejezetten pedagógiával szakmai-szakirodalmi szinten nemigen foglalkozott. E szakirodalmi tartózkodás oka egyfelől

az lehetett, hogy Pais a pedagógiát elsősorban gyakorlati működésként szemlélte és kezelte, másfelől az, hogy szakmai gondolatvilágát a tőle annyira kedvelt és oly eredményesen művelt pedagógiai gyakorlat mellett is kezdetektől fogva az egzaktabb tudomány kötötte le, a cikkíró tevékenységet csak ezen a síkon tudta elképzelni. Persze ennek ellenére folytonosan figyelt az alsóbb fokú oktatási szinteken történésekre, a középiskolai oktatást külön is elismeréssel illette, és a tudós-tanár típusú középiskolai pedagógusok fontosságát minduntalan hangoztatta, érvényesülésüket az itt működő tanítványainak figyelemmel kísérésén túl is minden rendelkezésre álló módon segítette. Sőt nemegyszer expressis verbis hangoztatta, hogy ő maga tulaj-

donképpen az egyetemi katedrán is megmaradt középiskolai tanárnak; pl.: „És mindenesetre azóta is, hogy a magyar nyelvészet egyetemi tanára lettem, elsősorban középiskolai tanárnak, az ifjú nemzedék nevelőjének tartom magam. És ezt nem most mondom először. Szoktam mondogatni az egyetemen is.” (*Nyelvtanításunk helyzete és feladatai*. Bp., 1953. 129.)

Felsőoktatási kérdésekhez – inkább a nyelvtudományi képzés szempontjából – némelykor hozzászólt (pl. FelsSz. 3: 107–9). Egyetemi szinten is óvott a sablontól, a tudományos igényesség mércéjének leszállításától, a tananyag kompendiumokba sűrítésétől. A tudományról vallott felfogását az oktatásra is átvitte: „A szellemi mozgás szabadságát

biztosítani kell tanítványaink számára már az iskolában, mert hiszen jövőnk munkájuk eredményessége érdekében éppen szellemi mozgékony-
ságra kell nevelnünk őket” (*Nyelv-
tantanításunk* ... 130).

Mindezt felmérve aligha tévedünk, ha azt mondjuk, a magyar pedagógia történetében Pais Dezső egész tanári felfogása és működése különleges figyelemre tarthat számot, és az utókor emlékezetében mint korának nagy nevelő egyénisége marad meg.

A TUDOMÁNYOS KÖZÉLET SODRÁBAN

1. Pais Dezső tudományos munkásságának addigi eredményeit 1930-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választással ismerték el. Bár már hosszú és eredményes tanári – közte tudományközeli, egyetemi és Eötvös-kollégiumi – gyakorlat állt mögötte, a nyelvtudományban pedig elismert szakmai tekintéllyé emelkedett – központi orgánusának, a Magyar Nyelvnek is társszerkesztője volt –, az akkori kormányzat megint csak késlekedett egyetemi tanári kinevezésével is. A Gombocz Zoltán halálával (1935) megüresedett katedrát csak nem kevés huzavona után, ellenzésektől is

kísérve foglalhatta el (1937-ben). Az akkori magyar nyelvtudomány egyik központi helyére kerülve azonban helyzete hamar megszilárdult, egyetemi tanárságának már korai szakaszában a Bölcsészettudományi Kar legtekintélyesebb professzorai közé emelkedett. 1941-ben az Akadémia rendes tagjává választotta.

A világháborús években idejét elsősorban egyetemi munkája és akadémiai feladatai kötötték le. 1943-ban az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának elnökévé választották, s ezt a tisztséget 1949-ig, az Akadémia újjászervezéséig nagy ügybuzgalommal töltötte be. Egyetemi tanárságát a háború után is zökkenőmentesen folytatta, s az újjászervezett Akadémiának is tagja maradt.

Az 1949. évi politikai fordulat egyetemi kihatása és a nyelvtudományban a marrizmus előretörése Pais Dezső szakmai közéleti szerepét, súlyát is háttérbe szorította. Az a felfogása is, hogy semmiféle hatalom előtt sohasem hajbókolt, a „nem haladó” tudósok és professzorok közé való hallgatólagos beosztásának a nem éppen kedvező perspektíváit nyitotta meg számára.

Sztálin nyelvtudományi cikkeinek megjelenése és ezek tudománypolitikai következményei – a hazai nyelvtudomány egészére kiható fellélegzéssel együtt – Paisnak a kedvezőtlen politikai-tudománypolitikai helyzetét is gyökeresen megfordították. A megelőző körülményekből és a nyelvtudományban elfoglalt helyzetéből magától értetődően adódik,

hogy Pais nem fukarkodott a sztálini megnyilatkozások dicséretével, illetőleg élen járt a marrizmus bukásán való örvendezésben. De ki nem vett részt ekkor – ilyen vagy olyan okokból – a Sztálin nyelvészeti vonatkozású írásai iránt ma már túlhajtottnak, szinte humorosnak tekinthető lelkenkezésben? A Pravda-cikkek megjelenése után szinte azonnal reagált rájuk (MNY. 46: 193–5), de azután is több megnyilatkozásban, tudományos közéleti szereplésben igyekezett a fordulatot a nyelvtudomány fellendítésének javára kiaknázni (l. pl.: AkÉrt. 58: 374–83; MNY. 42: 113–24; I. OK. 1: 31–7, 4: 17–31; AkÉrt. 60: 15–6).

Ebben az időben tudománypolitikai befolyása határozottan megnövekedett, s ezt mind az Egyetemen,

mind az Akadémián jórészt érvényesíteni is tudta, annak ellenére, hogy a politikai hatalommal kapcsolatos fenntartásait nem adta fel, és a kor egyes tudománypolitikai hatalmi tényezőivel való kemény hadakozásait sem mérsékelte. Az új helyzetbe való illeszkedését bizonyos mértékben könnyítette számára, hogy ő a szocialista tudomány- és oktatáspolitikai érdemeit a tudomány és a felsőoktatás anyagi, szervezeti, személyi ellátmányainak emelésében őszintén elismerte, s a nyelvtudomány fellendülési mozzanatait megelégedéssel szemlélte. Működésének e szakában mindenesetre elérte, hogy a közben nagyon visszaszorított nyelvészeti oktatómunka az egyetemen megillető helyére kerüljön; az Akadémián pedig mint a Nyelvtudo-

mányi Bizottság elnöke is sokféle ügyben érvényesíthette befolyását. Helyzetének megerősödését jelezte, hogy 1952-ben Kossuth-díjjal tüntették ki.

Felsőbb szerveknek a budapesti egyetemi nyelvészeti oktatás helyzetén való további javítási szándékán kívül Pais Dezső növekvő tudományos közéleti befolyásának fékezési törekvése is alighanem szerepet játszott abban, hogy 1952-ben a Debrecenből Budapestre áthelyezett Bárczi Géza vezetésével a Pais-tanszékkal teljesen azonos oktatási profillal egy 2. számú magyar nyelvészeti tanszéket is létrehoztak az Eötvös-egyetem Bölcsészettudományi Karán. Pais és Bárczi régi erős barátságát azonban e helyzet nem bontotta meg, a két professzor, illetőleg a két tanszék minta-

szerű békében és együttműködésben látta el tudományos, valamint oktató-nevelői feladatát.

Hogy ezekben az években Pais milyen kivételes szerepre, megbecsülésre emelkedett, arra rámutat hetvenedik születésnapjának széles körű megünneplése, s ide kapcsolódóan a barátai, tisztelői, tanítványai serege által írt impozáns terjedelmű és tartalmú *Pais-Emlékkönyv* (Bp., 1956. 711 lap). Szakmai pályájának kétségkívül ekkor került a zenitjére.

2. Mivel a tudományon kívül nem politizált, eléggé váratlanul érte, hogy 1956 egyetemi forradalmi eseményei során népszerűsége, nagy emberi-szakmai tekintélye, a magyarság iránti közismert hűsége foly-

tán szabadkozása ellenére a Bölcsészettudományi Kar forradalmi bizottságának elnökévé választották. Rövid ideig tartó tisztét a zilált körülmények közepette is józan visszafogottsággal, humanitással, mérsékletre intéssel, volt ellenfeleit is védve, kímélve látta el. Tekintélye mellett ennek is köszönhetően a visszarendezés politikai következményei őt közelebbről nem is érintették, de a körülmények alakulásából folyóan egyetemi-akadémiai közéleti súlya visszaesett.

Idős kora nyugdíjba vonulását előbb-utóbb időszerűvé tette volna, de a fokozódó konszolidációból következően remény volt rá, hogy ez méltányos körülmények közepette történik majd. Nem így lett. Egyes ellenfelei láthatóan nem nyugodtak,

és annak ellenére, hogy az Egyetem és a Kar akkori vezetése működését tisztességgel tolerálta, felsőbb párt- és kormányzati tényezők nyilvánvaló jóváhagyásával, az 56-os ügyekből is következő helyzeti gyengeségét is kihasználva akciót indítottak ellene. Ennek egyik értelmi szerzője, de mindenestre legfőbb kivitelezője, Sulán Béla, akkori minisztériumi főosztályvezető – az 50-es évek elején éppen a Pais-tanszék docense s alkalmasint vezetésére is aspirálója – volt, aki 1959 őszén egy Szegedre, egyetemi reformügyek tárgyalásának ürügyén összehívott nyelvészgyűlésen az óvatlan résztvevők legtöbbszörének megrökönyödésére Pais Dezső nevét, személyét – tudomány- és oktatáspolitikai tevékenységét elítélve, sőt tudományos és oktatási eredményeit is

lekicsinyítve – nyilvánosan meghurcolta, és egyúttal nyugdíjazását is bejelentette.

Barátai, tisztelői annyit tehettek és tettek is, hogy életének e jól érzékelhetően nagy zökkenőjén, a kedves működési helyétől való megfosztás veszélyeztetésében nem hagyták magára. Tanszékén közvetlen környezete továbbra is a régi melegséggel, szeretettel vette körül, oda továbbra is megszokott napi munkáját, kutató búvárkodását, szerkesztői foglalatosságát, szemináriumi oktató tevékenységét folytatva rendszeresen bejárt, és még hosszú ideig tartó nyugdíjas éveit megszokott helyén, könyvei, iratai között, íróasztala mellett valóban nyugalomban, háborítatlanul töltötte.

3. Nyugdíjba vonulása után is változatlanul részt vett az akadémiai Osztály életében, több bizottság munkájában is közreműködött, egy időben a Helyesírási Bizottságot is vezette. Töretlenül munkálkodott tovább kedvenc folyóiratának a szerkesztésében, s idejét bőven, termékenyen kihasználta az alkotó tudományos munkában, cikkeinek, tanulmányainak írásában.

A hatvanas évek elejétől a nyelvészeti irányzatok körül kibontakozó vitákban már nemigen vett részt, noha nem titkolta, hogy az új, strukturalista szemléletet, módszereket az ő nyelvről, nyelvészetről vallott nézeteivel, hagyományokat őrző felfogásával nem egyezőnek tekinti. A kutatás szabadságáról mindig hangoztatott véleményének megfelelően nem

az újtól idegenkedett, inkább egyesek agresszívebb fellépésétől, a korábbi eredményeket tagadó felfogásától vizsgolygott. Szaktudományát attól mindenesetre féltette, nehogy elszakítsák a történetiségtől, valamint társadalmi kapcsolataitól. „Ha a nyelvet – mondta egy alkalommal – a múlt és a jövő felé lezárt állapotnak és ezen belül változatlan és változhatatlan rendszernek fogjuk fel, azt jelenti, hogy képtelenek vagyunk felfogni a nyelvnek a lényegét, amely a társadalommal való összefüggéséből természetyszerűen következik” (I. OK. 18: 136). Az új irányzatok követőinek közleményei előtt persze mindig készséggel megnyitotta folyóiratának hasábjait.

Életének üde színfoltja, felemelő aktusa volt, hogy 1964-ben Zalaeger-

szeg városa díszpolgárává választotta. A tiszteletére megrendezett ünnepségen részt venni ugyan nem tudott, hiszen akkor már jó ideje nem utazott még igen rövid utakra sem, de a szülővárosától jövő kitüntető figyelemnek kimondhatatlanul örült, és magnetofonszalagról meghatódott visszaemlékezésben köszönte azt meg (l. MNyTK 140 sz. 11-4). Mivel a díszpolgárságot az egyik legrangosabb megye párt- és állami vezetése is melegen támogatta, az eseményt bizonyos mértékben Pais Dezső politikai-közéleti rehabilitációjaként, engeszteléseként is föl lehetett fogni. Kultuszának ápolására a megye és a város halála után is nagy gondot fordított (l. erről még később is): a szülőföld igyekezett elismerni, meghálálni mindazt, amit jeles fia a tudo-

mányért általában, a zalai tájat, embereket, hagyományokat megörökítő munkásságában pedig különösen tett.

A SZERKESZTÉS MESTERE

1. Tudományos közéleti szereplésének alkotó részét képezte, és egész nyelvtudományi, sőt pedagógusi tevékenységével is szervesen összeszővődött az, amit Pais Dezső a szerkesztői munka terén teljesített. Mégis külön is időzni kell e problémakörnél, mert a magyar tudománytörténetnek szinte egyedülálló jelenségéről van szó.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar Nyelv című folyóiratának szerkesztésébe 1924-ben, a XXI. kötet (1925) előállításának segítségével kapcsolódott be, miután már másfél évtized óta volt a magyar nyelvtudomány e központi orgánumává fejlő-

dött folyóiratnak szorgos cikkíró munkatársa. Gombocz Zoltán és Melich János szerkesztők mellett működött, egyelőre nevének feltüntetése nélkül. 1927-től velük együtt már mint társszerkesztő szerepelt a címlapon, majd 1935-től, Gombocz halálától előbb Melich Jánossal együtt, majd Melich közreműködésével szerkesztette a lapot. 1943-tól egyedül látta el a szerkesztés feladatát. 1953-ig, amikor is a terhek megosztására e sorok íróját választotta társszerkesztőül, s együtt vitték e munkát Paisnak 1973-ban bekövetkezett haláláig. Összesen közel fél évszázadig volt tehát Pais Dezső e folyóirat gazdája, mégpedig a szó legszorosabb értelmében. Mert életében sok mindent csinált nagy ügybuzgalommal, kedvteléssel, de alighanem semmit

nem szeretett úgy, semmihez nem ragaszkodott oly megható, különös vonzalommal, mint ehhez a tevékenységéhez. A folyóirattal kapcsolatos minden ügy kivételes fontosságú volt számára, s ezekért az ügyekért, lehettek azok kicsik vagy nagyok, a lap dolgait alapjaiban vagy csak periferikusan érintők, dolgozni, küzdeni mindenkor kész volt.

A folyóirat körül folytatott sokrétű munkálkodásának egyik legelső mozanata a cikk-közlés szerkezeti-technikai rendjének, egységének a biztosítása volt. A Magyar Nyelv indulásakor (1905) a hazai nyelvtudományban már ismertek és alkalmazottak voltak bizonyos általános szabványok a közlemények alakításmódja tekintetében. A Magyar Nyelv is ezt a szabványt igyekezett követni, bár el-

ső szerkesztője, Szily Kálmán, aki eredetileg nem is volt filológus képzettségű, e kérdéskörre nemigen figyelt; és később is Gombocz nagyvonalúsága, Melichnek pedig nagy filológiai pontossága ellenére is közléstechnikai antitalentuma nem javított a folyóiratnak e tekintetben eléggé laza eljárásmódjain. A hihetetlenül pontos, rendszerető, amellet nagy formakészségű Pais már saját korai Magyar Nyelv-beli cikkeinek közreadásában tapasztalta bizonyos külsődleges elvek hiányát, mely szembenállt a tudományos egzakt-ságról vallott elvi felfogásával is: „Tudományos tevékenységemnek már az elején: a tízes években és a húszas évek első felében egyre jobban éreztem, majd mind határozottabban láttam, hogy közlendőinknek

nemcsak a »tartalma« fontos, hanem a megfogalmazás mellett a kiformálásuk is» (MNY. 55: 155). A szerkesztés munkájába belépve már közvetlen közletről is megtapasztalta, hogy abban addig „egység és következetesség meglehetősen mérséklettel jelentkezett” (i. h.), s számára lesújtó élmény volt, hogy Gombocz és Melich az ő rendteremtő kezdeményeit nem eléggé honorálta. „Bosszújáról” később tréfásan így írt: „Szabadelvűségüket én később nem viszonztam velük, illetőleg közleményeikkel szemben, amint Melich tanár úr igazolhatja” (i. h.). Az ügghöz való egész hozzáállására jellemző, hogyan vette szívére szerkesztői igyekeztének a rendetlen szerzőkkel folytatott küzdelmében annak hatástalanságát: „Ilyen irányban erős próbát

kellett állnom az 1927. évi Szinnyei-Emlékkönyv megszerkesztésével. Be-
le is betegedtem a nagyrészt szörnyen
fegyelmezetlen szerzőkkel és a nem
csekély mértékben átabotában ké-
szült kéziratokkal való viaskodásba.”
(I. h.) Amikor aztán függetlenül kap-
hatta kézbe a lapot, eltökélt célját a
rá jellemző szívóssággal törekedett
megvalósítani: „Ezután egyre hatá-
rozottabb szempontok szerint igye-
keztem dolgozni és küzdeni azért,
hogy a Magyar Nyelv minél számo-
sabb munkatársával, amennyire csak
lehet, egységes szervezet megnyil-
vánulásaként hasson a külsőségek-
ben, közleményeinek formálásában
is” (i. h.).

Folyóirat-szerkesztői hitvallásá-
nak sommázatát így fogalmazta meg:
„A változatosságnak mindig kedve-

lője voltam; azonban azt is vallottam és vallom, hogy a változatosságnak nem okvetlenül feltétele a zavarosság és következetlenség. Hittem és hiszem, hogy egy valamire való folyóirat, illetőleg annak szerkesztője hivatása teljesítésének érdekében nem engedheti meg magának azt a könnyedséget, hogy a szerzőket teljesen szabadjukra hagyja egyénieskedő szeszélyeikben és gyakorlatlanságukban.” (MNY. 55: 155–6.)

Pais minden közlendő cikket szinte betűről betűre átolvasott. Nemcsak általa kialakított, jónak, egyértelműen tájékoztatónak tartott technikai szabványt érvényesített a szövegekben, hanem minden szerzői hiányosságot észrevett, minden adatbeli, bibliográfiai pontatlanságot helyrehozott, minden fogalmazási homá-

lyosságot kiigazított. „Én mint szerkesztő jó ideje aszerint járok el – vallotta –, hogy közönségnek tekintem magamat, és amiről úgy érzem, hogy később nekem mint olvasónak zavart okoz és hiányt jelent, azt igyekszem előre rendbe hozni” (i. h.). Hogy ezzel az eljárással nem a szerzői személyiség jogait akarta sérteni, hanem a folyóirat önzetlen, sőt áldozatos jobbitási vágya vezette, azt tanúsítja, hogy szerkesztői műveleteinek végrehajtása után minden problematikus esetben megbeszélte a szerzőkkel javításait, itt is igazi pedagógusként okította, tanította őket, s csak jóváhagyásukkal véglegesített. Szigorúan etikus felfogását minden tartalmi vonatkozásban érvényesítette; a társfolyóirat szerkesztőjének egyik ténykedéséről idevágóan így ír: „Én eléggé

módosítom a szerkesztésem alá kerülő kéziratokat alakítás és fogalmazás tekintetében, de az soha nem jutott eszemben, hogy munkatársaimnak – még a kevésbé felserdülteknek is – olyan nézeteket csúsztassak a neve fölé vagy alá, amiket ők nem fogadnak el” (MNY. 48: 137).

Hogy mindezzel mennyi időt rabolt el magától, saját tudományos munkájától, azt csak ő tudta igazán. A szerzők legnagyobb része hálával fogadta ténykedését, látta, honorálta a rendkívüli jószándékot, és – ha változó sikerrel is – tanulni igyekezett a szerkesztői tanácsokból, példaadásból. Csak kevesen berzenkedtek ellene, s bár ezekre időnként panaszkodott, mégis végtelen türelemmel, tapintattal igyekezett kezelni hiúságukat.

Nem volt kevésbé odaadó a korrigálás munkájában sem. A folyóiratnak minden cikkét természetesen maga is betűről betűre menő pontossággal korrigálta, ilyenkor csak ezzel törődött. Már onnan is lehetett tudni, hogy a Magyar Nyelv-beli szerkesztő munkájában éppen a szerzői kéziratokkal bajlódó, nyomdára előkészítő vagy a korrigáló stádiumnál tart, hogy egész nap alig jött elő, keveset aludt, keveset evett, viszont sokat, de a tőle végzett munkát illetően látható elégedettséggel dohogott. A Magyar Nyelv minden hasáb- és tördelt korrektúráját évtizedeken át megőrizte; egy idő után már alig győzte őket hová tenni, egyetemi és részben otthoni szekrényei tele voltak velük. Mikor kérdeztük, miért bajlódik a lehetőségeit túlnőtt tömeg-

gel, a kérdés teljesen ostoba voltáról való meggyőződéssel nézett ránk. Hagyatékában az egész anyag föntmaradt.

Nem szabad azonban azt hinni, hogy Pais folyóirat-szerkesztési munkájában csak a külsőleges, technikai, fogalmazási stb. dolgokkal törődött. Tevékenységének ugyan a mondott körülmények folytán ez az oldala vált jobban láthatóvá – némelyek leegyszerűsítve csak ezt érzékelték –, pedig nagyon is megvoltak a tartalmibb, pedagógiailag szintén átgondolt, célszerű szerkesztői elvei is. Mindenekelőtt az, hogy cikkeket csak ritka esetekben rendelt meg, a folyóirat egyik fontos kellékének a spontán kialakult változatosságot tekintette. Ez csak részben fakadt ama ténszerűségből, hogy a Magyar Nyelv tē-

kintélye folytán rendszerint fölös számú kéziratban válogathatott; mélyebb oka az volt, hogy Pais a választott témák tekintetében a kutatói szabadságot, kötetlenséget többre tartotta az irányításnál. Továbbá előszeretettel vont be mindig újabb cikkírókat a folyóirat szerzői közé, nem rendeléssel, témamegadással, hanem jó szóval, bátorítással, önbizalmat táplálással. E vonatkozásban különös súlyt helyezett a fiatalok szerepeltetésére, első zsegek esetében akár még szintengedményt is téve: a Magyar Nyelvet a kezdő kutatók tanuló-, nevelőiskolájának is szerette látni. Végül, de nem utolsósorban a kutatói szabadságot abban is tisztelte és támogatta, hogy helyt adott mindenféle nyelvészeti szemlélet, felfogás érvényesülésének, akkor is, ha ez az ő

nyelvről-tudományról vallott nézeteivel esetleg nem egyezett. Voltak, akik szigorúságának híre miatt irányzatokkal szembeni elfogultságot véltek nála, és óvakodtak neki cikket adni; nagyot tévedtek, mert ő nagyon szigorú volt a külsőségekben, ugyancsak a morális-etikai kérdésekben, de mindig szabad gondolkodású, dogmamentes a tudomány tartalmi problematikájában.

Folyóíratának érdekeit is szem előtt tartva, de barátkozó természete miatt is mindig nagyon jó viszonyt ápolt a nyomdászokkal. Volt időszak, amikor a nyomdában személyesen is sokat forgolódott, a fogasabb technikai kérdésekben megtárgyalva, segítve a megoldásokat. A nyomdász szakemberek között nagy hírre, tekintélyre tett szert.

2. Bár Pais Dezső szerkesztői munkásságában a legnagyobb figyelmet, odaadást kétségtelenül a Magyar Nyelv irányában tanúsította, szerkesztői-közzétevő ténykedése ezzel nem merült ki. Szerkesztője volt a *Nyelvünk a reformkorban* (Bp., 1955.) és a *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből* (Bp., 1960.) című terjedelmes tanulmányköteteknek. Társszerkesztőként állította össze – a Nyelvtudományi Értekezések sorozatban – azokat a nagy gyűjteményes köteteket, amelyek a Magyar Nyelvhez beérkezett cikkáradatot voltak hivatva egy időben levezetni: *Szótörténeti és szófejtő tanulmányok* (1963), *Alak- és mondattani gyűjtelék* (1965), *Dolgozatok a hangtan köréből* (1969). Közreműködött a Bárczi Géza 70. születésnapjára készült emlékkönyv

szerkesztésében: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből* (1964). Megindította és hetvenedik kötetéig irányította a Nyelvtudományi Értekezéseket, továbbá közreműködött A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai több füzetének gondozásában. Tevékenysége mindezekben – az önzetlen és fáradhatatlan szerkesztői buzgalom példajaként – azonos jellegű, gyakorlatú volt a folyóiratában betöltöttel.

EMBERSÉG, BARÁTSÁG

1. Az eddig mondottakból remélhetőleg több minden kirajzolódott már a Pais Dezsőt jellemző tulajdonságokból, felfogásokból, cselekedetekből. Mégis, aligha volna teljes a róla adott kép, ha nem mélyítenők el, nem egészítenők ki egyéniségének néhány olyan vonásával, életvitelének néhány olyan mozzanatával, lényegesebbekkel és apróbbakkal, amelyek érdekes, összetett, nagyon eredeti személyiségének egészéhez további színeket adhatnak.

Fiatalkorától kezdve meglehetősen rendszeres napi menetet alakított ki magának, amelyben az agglegénység magányossága és a társas élet

mozgalmassága egyaránt helyet kapott. A 30-as évek eleje óta birtokolt Kosztolányi Dezső téri tágas lakásában jól elkülönítetten élt együtt al-, illetőleg társbérllőivel, akik a házi dolgokban gondját viselték. Későn kelt, délelőtt csak kivételesen mozdult ki otthonról, ott foglalatoskodott cikkei írásával, cédulái, könyvei rendezésével, s idősebb korában már otthon költötte el ebédjét is. Rendszerint ebéd után indult az egyetemre, ahol – jórészt még nyugdíjas korában is – sokrétű tevékenysége változatosan (oktatás, kutatás, szerkesztés, megbeszélések stb.) teljesedett ki. Az este a kikapcsolódásé volt: társas vacsora, Kruzsok, esetenként opera, színház stb. A kései hazatérés után megint az alkotó tudományos munka éjszakába nyúlóan, elalvás előtt valami könnyű

olvasmánnal (napilap, krimi) záróaktusként. A *munka* szóról nemcsak a nyelvtudomány szemszögéből értekezett visszatérően, hanem a szüntelen, fáradhatatlan tevékenység egész életének legfőbb jellemzője volt. Ott-honi íróasztalán – mintegy élete jelképeként – ott állt kis bekeretezett tartóban a felirat, még a Monarchia idejéből fentmaradtan: „Arbeit macht gesund”.

Leszámítva fiatal kora óta kísérő és nagy türelemmel viselt, kellemetlen ekcémás bőrbetegségét és legutolsó évei gyengélkedéseit, valóban egészségben élt, sovány, szívós alkata rendkívüli teherbírást hordozott. Ha csak tehetett, gyalog járt, késő öregségéig az emeleteket is gyalog, sőt fűrgén tette meg. Mindebben egészsége tudatos fenntartására irányuló igye-

kezete, mozgásigénye mellett az is közrejátszott, hogy a járművektől ösztönösen irtózott, villamost, autóbust csak hosszabb útra vett igénybe, gépkocsiba csak kivételesen ült bele, liftbe is csak legutolsó évei kényszerítették, rendszerint rábeszélésre. Utazni nemigen szeretett, külföldön sohasem járt, mintegy hőstettként emlegette, hogy ifjúkorában, a Monarchia idejében megfordult Bécsben. Utazásaiban szinte az egyetlen kivétel csak Zalaegerszeg volt, oda az ötvenes évek végéig családi látogatásra évente többször is lejárt. Ettől kezdve mozgáskörzete Budapesten lényegében a belső részekre szűkült.

Életvitelében a hagyományőrzés és a rendszeretet dominált. Öltözködése szinte még a századelőt idézte, ódiva-

tú öltönyei, tűhegyű cipői, elmaradhatatlan kalapja évtizedek patináját hordozták. Ragaszkodása a megszokotthoz, valamint minden kis érték iránti megbecsülése leginkább különös gyűjtőszenvédélyében testesedett meg. Nemcsak a korrektúrák már emlegetett megőrzésében szorgoskodott, nemcsak napilapok évtizedekre visszamenő minden száma állt lakásán katonás rendbe rakva, de gyufaskatulyák sorában őrzött elhasznált gyufaszálakat, kiszolgált, rozsdás tollhegyeket, kopott gombokat, rádírmaradványokat stb. Magától értetődő, hogy a kapott leveleket is gondosan őrizte, a csak éles bicskával, precízen bontott borítékokat is eltette, sőt nemegyszer megtörtént, hogy a postán meggyűrődöttkeket háziasszonyával kivasaltatta. Ő maga

azonban levelet ritkán írt, általában a hozzá küldöttekre is csak kivételesen válaszolt, még Magyar Nyelv-ügyekben is csak szóban érintkezett.

És ez a magának különleges világot teremtő, rigorózan egyszerű, kínosan precíz ember mégsem volt bezárkózó szobatudós. Élénk szelleme sokfelé figyelt, érdekelték a világ dolgai, tájékozott volt a politikai eseményekben, fogékony volt a kultúra különféle szférái iránt. Kedélye a bosszús panaszkodásból hamar tudott fesztelen közvetlenségbe, vidámságba átcsapni, derült eseményeken, személyeken, élvezte a hallott vicceket, ő maga pedig nagy mestere volt az anekdotázásnak. Élceket sem nélkülöző, szellemes mondásai, kedvenc, egyéni szavai, kifejezései közszájon forogtak.

Környezetét megkapó, különleges egyéniségét a hozzá fűződő anekdoták egész sora közvetítette tágabb körökbe.

A világhoz való egyszerre érdeklődő és tájékozatlan viszonyára csak egy jellemző példa. Némelykor – jókedvét kilesve – Bárczi tanár úrral karöltve még a Népstadionba, futballmeccsre is el tudtuk csábítani. Nagyokat nevetett az eleső játékosokon, külön élvezte a kapusok ugráندozásait, a vonalbírók futkározását és zászlólengetését, a közönség bemonadásait; de a gól mivolta magyarázataink ellenére sem lett soha egészen világos számára, s nyomatékkal kérte, hogy ha „igazi” gól van, erre mindig külön is figyelmeztessük. Volt, amikor ezt kis cédulára nyomban föl is jegyezte.

Szűkebb baráti és tanítványi köre gyakran csak „Tosu”-ként „Öreg Tosu”-ként emlegette, Bárczi, Kniesz nemegyszer személyesen-kedélyesen így is szólogatta. Ez a név az egyetemen elég korán ráragadt, a régi magyar személynevekkel, illetőleg azok török eredetével való kedvenc foglalkozása, ide vágó tanításai témája okán. És persze e megnevezés valószínűs becenév volt, az iránta való kedveskedő, szeretetteljes, kényeztető meghittségű viszonyulás jelképe; a fiatalok részéről sokszor odatett „öreg” jelző is – amellet, hogy Pais személyes habitusát is jól jellemezte – úgyszintén a kortisztelet, a tudósi tekintély kifejezője. De ő maga is nagy névadó mester volt. Ismerőseit, barátait legtöbbsnyire csak általa gyártott, szellemes nevekkel, névferdítésekkel

emlegette, s ezeket legbizalmasabb körében a közvetlen megszólításokra is átvitte.

2. Környezetéhez való viszonya külön is hordozott jellegzetességeket. Az ismeretkörébe került személyeket nagyon számon tartotta, érdekelte egyéniségük, sorsuk, munkájuk. A fiatalság iránt különösen nagy rokonszenvvel viseltetett, ügyüket ahol csak tehette, felkarolta, szakmai önbizalmukat táplálta, ösztönözte. Akit megszeretett, ahhoz minden körülmények között ragaszkodott, esetleges kisebb vétségeit is hajlandó volt elnézni. Hízelkedést, ármánykodást, képmutatást azonban nem tűrt. A butaságot és a rosszindulatot nehezen viselte, gyakran mondogatta, hogy ezek külön-külön is veszedel-

mesek, együtt pedig egyenesen tűrhetetlenek.

Különösen ha a nyelvtudomány érdekeit veszélyeztetve látta, vagy ha barátait méltánytalanság érte, nagyon keményen, odaadással tudott harcolni, de a méltó ellenfelet megbecsülte. Nem volt haragtartó, az őt ért bántást is feledni tudta, s könnyen megengesztelődött, ha akár a bántó fél is őszintén, tisztességgel közeledett hozzá. „Na, jöjjön el a Kruzsokba!” – mondta, ami esetleges neheztelésének teljes felengedését jelentette. A bajbajutottakat védte, a hozzá bizalommal fordulókat, a segítséget kérőket soha vissza nem utasította.

Puritán egyénisége irtózott minden feltűnőségtől, külsőségtől. Kényszerből sohasem volt képes semmit sem cselekedni, nem szerette a kö-

töttségeket, került a nagy összejöveteleket, kongresszusokat, s a legnagyobb nyomás idején sem volt hajlandó elmenni egyetlen politikai gyűlésre sem. Ha azonban úgy adódott, következményektől nem visszarettenve kerekén, nem kendőzve mondta ki véleményét közszíntéren is. A maga dolgaira csak tudományos megállapításait tekintve volt – mint szinte minden tudós – bizonyos fokig kényes és érzékeny, máskülönben azonban hallatlan szerénység jellemezte.

Magányosságát az emberi kapcsolatok építésével, elsősorban szakmai környezetében való feloldódásával pótolta. Társaságkedvelésének egyik fő színtere a nyelvészek régi időkre visszanyúló, még Budenz József kezdeményezte rendszeres összejövete-

le, a Kruzsok volt. Ő ezt a hagyományt mindig nagyon tudatosan ápolta, benne a szakmai összetartás fontos fórumát és eszközét látta. Soha e körből el nem maradt, Melich János visszavonulása után pedig – aki addig a Kruzsok fejeként szerepelt – ő lett a kör vezéregyénisége, a szó szoros értelmében gazdája, és maradt is haláláig. Itt igazán jól, fesztelenül érezte magát, itt lehetett vele bármilyen dolgot a legkönnyebben megbeszélni, elintézni.

Azoknak a szakmai-emberi kapcsolatoknak, amelyeket a Kruzsok testesített meg, a magyar nyelvtudomány történetében mindig megvolt a maga sajátos szerepe. Érdekes színpontja volt történetének, hogy a harmincas évek második felében az akkor legjelentősebb középnemzedék

hét tagja: Pais Dezső, Bárczi Géza, Kniezsa István, Ligeti Lajos, Zsirai Miklós, Laziczius Gyula és Tamás Lajos – a Kruzsokot uraló Melich János és részben Németh Gyula megkerülésére, bizonyos mértékig a Melich elleni „láadásra” – külön asztaltársaságot is egybehoztak, amit tréfásan DNYT-nek (= Destruktív Nyelvészek Társasága) neveztek el. Laziczius ugyan kisebb kivált közülük, de a többiek – időnkénti ellentétek ellenére is – összetartottak; Melich visszavonulása (1942) után nemcsak a Kruzsoknak lettek elmaradhatatlan törzstagjai, fő alakjai, hanem a hazai nyelvtudomány ügyeinek viteleiben is – jelentékeny pozíciókba emelkedve – jó ideig meghatározó szerepet játszottak. E körre többek között így emlékezett vissza Pais:

„Aki nem tudná, közölhetem: ez egy baráti, sőt a viszonyok szerint bajtársi csapat volt, amely ha nem is írásos szabályként vallotta, hogy megmondja a véleményét egymásnak és a csoporton kívülieknek – gyakran nem éppen alkalomszerűen is, de viszont nem tart igényt arra, hogy mindig mindenben csak neki lehet igaza” (MNy. 60: 135).

A Kruzsok későbbi történetéhez hozzátartozik, hogy volt idő – főként az ötvenes években –, amikor e kört politikai tényezők nem jó szemmel nézték, még beépülési kísérletekről is tudunk, az együttlét azonban – élén Pais rendíthetetlen összetartó erejével – ekkor is föntmaradt. Nyugdíjas korában Pais szűkebb baráti körével szinte hetente még egy pót-Kruzsokot is tartott, kedélye, szelleme e

meghitt körben valósággal kivirágzott.

A szakmai szempontokat és a tudományos közéleti érdekeket sem nélkülöző, de mindig meleg érzelmi alapokon is nyugodó barátságokat Pais a Kruzsokon kívül is tartotta, táplálta, óvta. A legmeghittebb viszonyt idővel kétségekívül Bárczi Gézával alakította ki, akivel nézeteik – olykor baráti szellemben lefolyt tudományos vitáik ellenére is – szinte minden lényeges kérdésben megegyeztek. Erről a szoros kapocsról maga Bárczi így nyilatkozott Pais ravatalánál: „Fél évszázados barátság fűzött egymáshoz bennünket, mindig felhőtlen barátság, melyen soha a legkisebb repedés nem mutatkozott. Szakmai téren olykor (nem gyakran) eltért a véleményünk, de a másikat mindig tiszte-

letben tartottuk. Számos harcot vívtunk meg szorosan egymás mellett, teljes egyetértésben, azonos célokat látva, azonos eszközöket használva. Ha most az egész magyar nyelvtudomány, az egész magyar művelődés panaszolja is súlyos veszteségét, ehhez hozzátehetem a saját külön fájdalmas veszteségemet, melyet egy igaz barát távozta jelent.” (MNY. 69: 131.) Bensőséges volt a kapcsolata a neves finnugor nyelvészszel, Zsirai Miklóssal, akit nagyon meleg hangú megemlékezésében nemcsak barátjának, hanem a jó ügyekért együtt vívott küzdelmeire utalva „igen sokszoros bajtársának” is nevezett (MNY. 55: 317). Közvetlen munkatársai közül is nemegy iránt viseltetett a szó szoros értelmében vett atyai barátsággal, esetenként a

meleg szeretet sokszorosan megnyilvánuló gesztusaival.

A szorosabban vett szakmán kívüli baráti kapcsolatai közül – a Horváthhoz, Kodályhoz még az Eötvös-Collégiumból fentmaradt vonzalmán túl – meghitt viszony kötötte Paisot Keresztury Dezsőékhez, kiknek gyakran élvezte vendégszeretetét. Idősebb korában erős baráti szálak fűzték Bóka Lászlóhoz is, kinek szellemes társaságát különösen kedvelte. És a baráti szálak sorát még itt is lehetne folytatni.

Ahol a Kruzsokon kívül még nagyon jól érezte magát, az a Magyar Nyelvtudományi Társaság szakmai köre, pontosabban felolvasó ülései voltak. 1908 óta volt a Társaság tagja („Pais Dezső tanárjelöltet, Budapest, ajánlotta Trócsányi Zoltán”: MNy.

5: 143), s volt később különféle tiszt-
ségeknek viselője, köztük jó ideig alel-
nöke, amellet, hogy folyóiratát majd
fél évszázadig szerkesztette. Társasá-
gi ülés jelenléte nélkül alig volt el-
képzeltető; ott ült az első sorban,
később külön széken oldalt, és nagy
figyelemmel hallgatta a felolvasáso-
kat, akármilyen témáról szóltak is
azok. Mindig volt véleménye a hal-
lottakról, mindig volt egypár jó, buz-
dító szava az előadóhoz.

3. Utolsó éveiben, egészségének,
látásának gyengülésével családtagjai,
barátai, tanítványai még a korábbinál
is féltőbb gonddal vették körül, vi-
gyáztak rá, lakásán kívül ritkán ma-
radt egyedül. Környezetének gon-
doskodásán kívül is szívós alkata,
nagy lelki ereje, életigénylése még

feltehetően biztosított volna számára néhány évet, ha végzetes balesete nem jön közbe.

A szomorú esemény mintegy jelképes körülmények közt történt. Éppen az egyetemről, ott tartott szeminárium után, éppen a keddi Kruzsoknapon indult az Erzsébet-étterembe, kedvenc Kruzsokjának a színhelyére, és éppen két hűséges tanítványa volt a kísérője. Szürkület lévén az utcai járdaszélben hirtelen megbotlott, elesett, és fejét az aszfaltba ütötte. Rövid időre ugyan eszméletét veszítette, kísérői támogatásával mégis a maga lábán ment a baleset színhelye – a Kígyó utca és a Petőfi Sándor utca sarka – melletti boltba, és ott a történetek teljes tudatában beszélgetett. Bár így az eset akkor nem látszott végzetesen súlyosnak, a természete-

sen azonnal értesített mentők bevittek a Vas utcai kórházba, ahonnan rövid kivizsgálás után hazaengedték. Igaz, ő is erősködött: fontos dolga van, a Kruzsokba várják, bocsássák el; mégis a további események tanúsága szerint hazaengedését a baleseti vizsgálat súlyos orvosi mulasztásán kívül aligha lehet másnak minősíteni. Este otthon is láthatóan jól érezte magát, de – orvos barátjának házi vizsgálata után és javaslatára – segítségére mindig odaadóan kész legfiatalabb testvéröccse éjjel bevitte az akkor Mező Imre úti baleseti kórházba. Másnap délután kezdett egyre rosszabbul lenni, és 1973. április 7-ére virradóan elhunyt.

Temetése április 18-án nagy részvét mellett történt a Farkasréti teme-

tőben. (A búcsúbeszédeket l. MNy. 69: 129–36.)

4. Emlékét mindazok az intézmények, amelyekhez kapcsolatok fűzték, valamint a család, a barátok, tisztelők, tanítványok kegyelettel őrzik. Amellett, hogy halálát követően az elhunytáról megemlékező, személyét, pályáját, eredményeit méltató írások egész sora jelent meg (l. a Függelékben), a következő években két nagyszabású tudományos ülés is ki-mondottan az ő emlékének szenteltette.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és Zala megyének, valamint Zalaegerszeg városának együttes rendezésében 1974. május 23–25-én szülővárosában zajlott le az első emlékülés, a protokolláris megnyilatko-

zásokon kívül 22 tudományos előadással a szakma hozzá legközelebb álló művelői részéről (*Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen: MNyTK. 140. sz. és Zalai Tükör II. kötet: 1975.*). Ennek az emlékülésnek az idején került sor emléktáblájának leleplezésére is a Zrínyi Miklós Gimnáziumban, egykori iskolájában.

A Pais-centenárium alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint Zala megye és Zalaegerszeg városa 1986. október 8–10-én tudományos konferenciával egybekapcsolt emlékünnepélyt rendezett. Ennek anyaga két részben jelent meg: a köszöntők és emlékbeszédek a Magyar Nyelvben (83: 157–72), a konferencia előadásai külön kötetben: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferen-*

cia előadásai Pais Dezső születésének századik évfordulóján: MNyTK. 183. sz.: 1989.). Az emlékülés alkalomával került sor egyrészt Pais Dezső mellszobrának leleplezésére a róla elnevezett általános iskolában, másrészt a Zala megye által alapított Pais Dezső-díj és -emlékérem létesítésének bejelentésére. Azóta a díjat és emlékérmeket Zala megye és a Társaság vezetői minden évben átadják egy olyan kutatónak, aki a Pais művelte nyelvtudományi stúdiumokban kiemelkedő érdemeket szerzett.

Tudományos és tudománytörténeti vonatkozású hagyatékát az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek az Eötvös-kollégiumban levő kéziratára őrzi. E hagyaték nagyon értékes és érdekes kultúrtörténeti emlék, hiszen Pais Dezső gondossága, gyűjtési haj-

lama a kordokumentumokat az ülésekre való meghívóktól a postai értesítésekig terjedő legkisebb céduláig megőrizte. Rendkívül értékes könyvtára a család ajándékaként az Eötvös-egyetemre, volt tanszékének könyvtárára maradt, ahol állagát külön megtartva szolgálja tovább – Pais Dezső szellemében – a kutatás-oktatás érdekeit.

EPILÓGUS

Pais Dezső halálával szinte egy kor-
szak zárult le a magyar nyelvtudo-
mányban, jeléül annak, hogy korszak-
alkotó egyéniség volt. Élete, munkás-
sága a hazai nyelvtudomány történe-
tének igen hosszú, eseményekben
dús szakaszát ívelte át, sok tekintet-
ben kifejezve s egyszersmind megha-
tározva ezt az időszakot.

Mint sok és változatos körülmény-
ből összetevődött, ellentmondások-
kal terhes kora, ő is hordozott magá-
ban bizonyos végleteket, egymásnak
ellentmondó vagy legalábbis ilyenek-
nek látszó tulajdonságokat. Tudósi
alázat együtt járt benne tudósi szen-
vedéllyel, a tények rigorózus tisztele-

te nem állt szemben a gondolati szárnyalással, az aprólékos gondosság megfért a nagyvonalúsággal, a ragaszkodás a hagyományokhoz összeillett az új szüntelen keresésével, a nemzeti elkötelezettség egységben állt a szabadelvűséggel, a harciasság párosult a szelídséggel, a szigor társult a megbocsátással, a teljesítmény tisztelete egységben volt a tekintély mellőzésével, a morcosság együtt élt a fesztelen, aranyos kedéllyel, az odaadó munka nem ellenkezett a feloldó kikapcsolódással, a magányosság megfért a társas élet igénylésével. Mindezek valami csodálatos harmóniában ötvöződtek össze benne, a tudóst, a tanárt, az embert elválaszthatatlan egységbe állítva, a személyi varázst megalapozva és fenntartva. Egyedülálló volt, utánozhatatlan és

megismételhetetlen; ahogy Bóka László mondta róla szellemesen: „hapax legomenon”.

A tudomány iránti alázatban és az azért való rajongásban aligha múlta felül bárki is: szeretett nyelvtudományára az életét tette föl. Egész életútja bizonyosága jeles mondása benne tökéletesen megvalósuló igazságának: „A tudomány az életért van – és a mi életünk legyen a tudományért!”

BIBLIOGRÁFIA

PAIS DEZSŐ MUNKÁSSÁGA

Pais Dezső tudományos munkásságának teljes jegyzéke két részletben található: 1955-ig: *Pais-Emlékkönyv* 677–85; 1956-tól haláláig: MNy. 83: 136–40. Posztumusz írásaira e kötetnek szakirodalmi tevékenységét tárgyaló része külön is utal.

A PAIS DEZSŐVEL FOGLALKOZÓ IRODALOMBÓL

A róla szóló, részben életében, részben elhunyt után elhangzott, illetőleg megírt méltatások, megemlékezések bibliográfiáját – időrendi felsorolással, a napilapok kivételével – a következőkben adjuk:

ZSIRAI MIKLÓS: Üdvözlő beszéd Pais Dezső alelnökhöz születésének hatvanadik évfordulója alkalmából: MNy. 52: 94–6.

KERESZTURY DEZSŐ: Egy tudós születésnapjára (epigramma): Pais-Eml. 7.

BÁRCZI GÉZA: Pais Dezső: Pais-Eml. 9–22.

BÓKA LÁSZLÓ: Pais Dezső 70 éves: Nyr. 80: 277–82.

- MIKESY SÁNDOR: Pais Dezső 70 Jahre: Onoma
6: 89–90.
- KNIEZSA ISTVÁN: Pais Dezső 75 éves: MNy. 57:
257–8.
- BÁRCZI GÉZA: Pais Dezső nyolcvanadik születésnapjára: MNy. 62: 379–80.
- ORTUTAY GYULA: Pais Dezső üdvözlése nyolcvanadik születésnapjára: MNy. 62: 379–80.
- BÁRCZI GÉZA: Dezső Pais zum 80. Geburtstag: ALingu. 16: 215–24.
- LŐRINCZE LAJOS: Pais Dezső köszöntése: Nyr. 90: 110–1.
- TOMPA JÓZSEF: Pais Dezső nyolcvanöt éves: MNy. 69: 253–4.
- HEXENDORF EDIT: Gondolatok Pais Dezső születésnapján: Nyr. 95: 257–62.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–KUSTOS LAJOS–SZILÁGYI FERENC–KUBÍNYI LÁSZLÓ: Pais Dezső búcsúztatása: MNy. 73: 129–36.
- KERESZTURY DEZSŐ: Tosu tanár úr: Élet és Irodalom 170. sz. 1973. április 14. 5.
- MIKESY SÁNDOR: Élet a tudományért: Új ember 1399. sz. 1973. április 29. 2.
- BENKŐ LORÁND: Pais Dezső. 1886–1973.: MTud. 18: 545–9.
- BÁRCZI GÉZA: Pais Dezső és a nyelvművelés: Nyr. 97: 129–30.

- BENKŐ LORÁND: Búcsú Pais Dezső akadémi-
kustól: I. OK. 28: 365-7.
- KOMLOVSZKI TIBOR: Pais Dezső (1886-1973):
ItK. 77: 497-8.
- NYÍRI ANTAL: Pais Dezső: NéprNytud. 17-8:
311.
- KÁLMÁN BÉLA: Pais Dezső. 1886-1973: NyK.
75: 435-7.
- [NÉV NÉLKÜL]: Pais Dezső. NyIrK. 18: 194-5.
- I. GALLASSY MAGDOLNA: Pais Dezső emlék-
ünnepély és tudományos ülészak: Nyr.
99: 121-5.
- FELFÖLDI TIBORNÉ-BÁRCZI GÉZA-BALÁZS
BÉLA: [Emlékbeszédek a Pais-emlékülé-
sen]: MNyTK. 140. sz. 15-8.
- BÁRCZI GÉZA: [Megnyitó]: MNyTK. 140. sz.
18-20.
- BENKŐ LORÁND: Zalaegerszegtől az Akadémiáig
- Pais Dezső tudományos életútja:
MNyTK. 140. sz. 21-8.
- HADROVICS LÁSZLÓ: Egy Pais-breviárium ter-
ve: MNyTK. 140. sz. 29-31.
- LAKÓ GYÖRGY: Emlékezés Pais Dezsőre mint
szerkesztőre: MNyTK. 140. sz. 40-1.
- FÁBIÁN PÁL: Helyesírásunk és Pais Dezső:
MNyTK. 140. sz. 73-7.
- KOVALOVSKY MIKLÓS: A nyelvművelő Pais
Dezső: MNyTK. 140. sz. 97-105.

PUSZTAI FERENC: Fölszólalás a megírandó Pais-stilisztika ügyében: MNyTK. 140. sz. 141-9.

ÖRDÖG FERENC: Pais Dezső és a névtudomány: Nyr. 108: 243-6.

BENKŐ LORÁND: Tosu tanár úr: Édes anyanyelvünk 8/1: 7.

BENKŐ LORÁND: Pais és Dezső: NévtÉrt. 11: 5-14.

HEGEDŰS ATTILA: Módszerbeli tanulmányok Pais Dezső vitái alapján: NévtÉrt. 11: 83-90.

KOROMPAY KLÁRA: Részletek Horváth János és Pais Dezső levelezéséből: NévtÉrt. 11: 95-111.

ZELLIGER ERZSÉBET: Bárczi Géza emlékezése Pais Dezsőre: NévtÉrt. 11: 112-4.

BÜKY BÉLA: Pais Dezső és a „Kruzsok”-beli nevek: NévtÉrt. 11: 115-8.

KUSTOS LAJOS-BENKŐ LORÁND-HAJDÚ PÉTER: [Megnyitó és köszöntők a Pais-emlékülésen]: MNy. 83: 257-63.

HADROVICS LÁSZLÓ: Emlékezés Pais Dezsőre: MNy. 83: 263-6.

KERESZTURY DEZSŐ: Tosu tanár úr: MNy. 83: 269-71.

TOLNAI GÁBOR: Pais Dezső századik születésnapján: MNy. 83: 271-4.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat
igazgatója

A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat
végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1993

Nyomdai táskaszám: 22161

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Kiadványszám: 157

Megjelent: 4,48 (A/5) ív terjedelemben

+ 2 db melléklet

HU ISSN 0133-1884